

**INSTITUTIONEN FÖR SOCIOLOGI
OCH ARBETSVETENSKAP**

Sovjetologi:

Läran om Sovjetunionen

Författare: Per Månson

Samling "Forskningsrapporter i Sociologi"
Nr 146, 2016

ISBN 978-91-87876-11-0

Innehåll

<i>Förord</i>	3
<i>Inledning</i>	4
<i>Den tidiga bilden av Ryssland</i>	6
<i>Slaviststudier</i>	10
<i>Sovjetologins inledningsfas och totalitarismmodellen</i>	12
<i>Harvardprojektet och Smolenskarkivet</i>	16
<i>Andra teorier inom sovjetologin</i>	17
<i>”Revisionisterna” inom sovjetologin</i>	20
<i>Debatten om Stalins terror</i>	24
<i>Sovjetologin och Sovjetunionens upplösning</i>	26
<i>Sovjetologins kulturella vändning</i>	29
<i>Avslutning</i>	32
<i>Litteratur</i>	34
<i>Fotnoter</i>	40

Förord

Denna text var ursprungligen tänkt att ingå som ett kapitel i en planerad bok om Sovjetunionens uppkomst, utveckling och upplösning med den preliminära titeln ”förlorad utopi: Sovjetunionen 1922-91”. Avsikten med kapitlet var att placera in boken i en längre tradition av forskning runt Sovjetunionen och delvis beröra de debattpunkter som utkristalliserat sig under sovjetologins drygt halvsekelånga existens. Det som var tänkt som en kortare översikt växte dock ut till en alltför lång text för att få plats i den planerade boken, och därför publiceras nu det tänkta kapitlet istället i en något förkortad version i Forskningsrapportserien på Institutionen för sociologi och arbetsvetenskap vid Göteborgs universitet.

Materialet som denna rapport bygger på består av tre huvudsakliga delar. Den första delen består av studier av sovjetologin och dess olika aspekter. Alltifrån dess början som ett eget område av det som på engelska kallas ”area studies” har det gjorts olika analyser av sovjetologins uppkomst och utveckling samt dess viktigaste debatter. Dessa analyser har använts som bakgrundsmaterial i denna studie. Den andra delen består av de debatter som rasat inom ramen för sovjetologin, och som i vissa fall har varit nog så hårda. Ibland har enstaka nummer av relevanta tidskrifter i sin helhet ägnats åt dessa debatter. De nämns på några ställen i denna text, men att göra en rättvisande presentation av diskussionerna skulle kräva minst lika mycket utrymme till. En tredje typ av material har utgjorts av ett antal av viktiga enskilda studier, på både teoretisk och empirisk nivå. Dessa studier betraktas som viktiga milstolpar i sovjetologins utveckling, och därför kommer ett antal av dem att ges en närmare, men ändå kort, beskrivning.

Det som kom att kallas sovjetologi är i huvudsak en anglosaxisk företeelse, där USA är helt dominerade, men där även en del engelska forskare är representerade på grund av språkens likhet. Utöver detta förekom det enstaka forskare från andra länder, såsom Tyskland, Frankrike, Italien, Österrike, Finland, Norge och Sverige, men dessa nämns bara om de kommit att ingå i olika debatter eller direkt anknyter till teman inom sovjetologin. Att stora delar av forskningen om Sovjetunionen som utförts i andra länder lämnats utanför sovjetologin beror på att grunden för dess uppkomst, existens och interna utveckling och debatter i grunden har varit kopplad till förekomsten av det kalla kriget och uppdelning av världen i två block, där många forskare i ”det västliga blocket” utanför USA och England ändå stått mer fria i det kalla kriget.

De akademiska discipliner som är representerade inom sovjetologin är främst statsvetenskap och historia, men även sociologi, psykologi och i viss mån ekonomisk historia och socialantropologi har bidragit. Sovjetologin kan därför verkligen sägas vara ett tvärvetenskapligt ämne inom en samhällsvetenskaplig diskurs. Gränserna mellan ämnen är dessutom ibland otydliga, varför den disciplinära hemvisten av olika studier inte lyfts fram.

Slutligen vill jag tacka de studenter som läst tidigare versioner av denna text för deras synpunkter, och även de som kommenterade texten på det historiesociologiska seminariet i april 2016.

Inledning

Sovjetologin föddes och växte upp i en ideologisk bubbla. Den släpade efter den teoretiska utvecklingen inom samhällsvetenskapen och tog bara emot den på ett hårt förmedlat sätt. Den mötte det samhälle den studerade genom speciellt utvalda akademiker, censurerade medier eller bittra dissidenter. Den konstruerade sitt objekt som *sui generis* så att jämförelser med andra samhällen bara tjänade till att betona deras skillnader. (Michael Burawoy)

I över sjuttio år har den övervägande delen av akademisk kunskap om olika aspekter av Sovjetunionens utveckling skett inom ramen för vad som kommit att benämnas "sovjetologi", bokstavligt översatt som "läran om Sovjet". Uttrycket "läran om" – som också finns i ämnen som psykologi ("läran om själen") eller sociologi ("läran om det sociala") eller andra "läror om" (etnologi, antropologi, zoologi etc.) – innehåller en intressant dubbeltydighet som fångar en dubbelhet som också finns hos sovjetologin. "Läran om" kan dels betyda "kunskapen om" med det underförstådda tillägget "den vetenskapliga (sanna) kunskapen om". De flesta sovjetologer har uttalat eller outtalat haft denna betydelse av ordet som sitt riktmärke, vilket har inneburit att ämnet utveckling från sin födelse strax efter andra världskriget tills för något decennium sedan har varit en del av samhällsvetenskapens allmänna utveckling. Sovjetologins stridsfrågor och debatter har därför delvis liknat de frågeställningar och debatter som format samhällsvetenskapen de senaste sjuttio åren.

Men ordet "lära" har också en annan betydelse som mera handlar om en allmän kunskap eller doktriner som ligger närmare religiösa eller ideologiska uppfattningar. I t.ex. uttrycken "den katolska läran" eller "en liberal doktrin" är det inte en vetenskaplig sanning som lyfts fram, snarare tros- eller lärosatser som inte kan bevisas eller avvisas på empiriska eller rationella logiska grunder. Denna typ av trossystem kan analyseras på olika sätt, men att försöka utsätta dem för en vetenskaplig sanningsprövning vore meningslöst. Ett annat och mera konstruktivt och upplysande sätt att analysera denna typ av kunskaper är att se dem som formade av och uttryck för olika grupper och intressen i samhället, att förstå dem som ideologier, eller med andra ord som kunskapssociologiska fenomen. Då blir huvudfrågan inte en läras eller en doktrins interna konsistens eller "sanning", utan snarare vilka intressen som uttrycks i denna typ av kunskap. Denna inriktning öppnar sig därför snarare mot religioner och politiska ideologier än mot vetenskapsteoretiska sanningskriterier.

Sovjetologin är ett exempel på ett sådant mångfasetterat kunskapsområde som utvecklats i spänningsfältet mellan samhällsvetenskap och politik/ideologi från 1940-talet och framåt. Detta betyder att man varken kan reducera sovjetologin till "ren vetenskap" eller "ren ideologi", utan att det just är närvaron av de båda polerna som kännetecknar sovjetforskningen. Den pol som är lättast att se är den politisk-ideologiska sidan av sovjetologin, och hur den i början kom att påverka ämnets organisatoriska, teoretiska och empiriska uppbyggnad. Om man skall försöka finna en startpunkt för sovjetologin ligger den i uppkomsten av det kalla kriget mellan det andra världskrigets segrare, å ena sidan USA, England och andra västmakter, och Sovjetunionen och de av Röda armén ockuperade länderna i Central- och Östeuropa å den andra.

Det var bland annat Stalins ovilja att låta dessa länder genomföra fria val och istället installera lydregimer för att skapa en buffertzonen mot väst som fick västsidan att reagera och förklara den tidigare allierade som sin fiende. Det kalla krigets uppkomst var en komplicerad process där de båda parterna skyllde på varandra och reagerade med misstänksamhet på varandras handlingar. Det är därför svårt att säga exakt när det kalla kriget inleddes, men ett tidigt uttryck för det var Winston Churchills berömda tal på Westminster College i Fulton, Missouri med president Truman vid sin sida den 5 mars 1946, på dagen sju år före Stalins död:

Från Stettin vid Östersjön till Trieste vid Adriatiska havet har en järnridå sänkts över kontinenten. Bakom denna linje ligger alla huvudstäder i de urgamla central- och östeuropeiska staterna – Warszawa, Berlin, Prag, Wien, Budapest, Belgrad, Bukarest, och Sofia... Detta är verkligen inte det befriade Europa som vi kämpade för att bygga upp. (Davies 1997:1065)

Kunskap i Väst om Sovjetunionen uppstod givetvis inte först i och med att det kalla kriget inleddes och sovjetologin etablerades. Värdefulla arbeten om skilda aspekter av sovjetiskt liv och politik hade publicerats i Väst direkt efter det att Sovjetryssland grundades, men det var andra världskriget, Sovjetunionens framträdande som en betydande internationell makt efter kriget och framför allt det kalla kriget som ledde till ett uppsving för sovjetstudier i Väst från deras tidigare marginella ställning till en mer central position i regionala studier, statsvetenskap och historia.”¹ Det fanns en mycket påtaglig anledning till detta. Om den nya sovjetstaten före kriget kunde uppfattas som en obehaglig ideologisk fiende som, inte minst under 1930-talets depression, inspirerade radikala arbetare till demonstrationer och upplopp, om de inte talade om att omvandla det amerikanska samhället i en revolution, blev nu Sovjetunionen efter kriget fienden med stort F för västvärlden. Sovjetologin föddes i denna atmosfär vilket kom att sätta sin prägel på den nya disciplinen. För även om

det seriösa studiet av Sovjetunionen hade inletts före kalla kriget, var dess exponentiella tillväxt som ämne väldigt mycket ett resultat av krigsalliansens kollaps och Västs behov av att förstå dynamiken i den sovjetiska politiken... Det hade också till stor del att göra med utvecklingen i Väst själv: anti-kommunistisk hysteri, Koreakriget, kravet på en långsiktig militär planering och framför allt behovet att mobilisera inhemskt stöd till vad som utvecklades till en kostsam och långvarig kamp... Det kalla krigets dominerande paradigm, totalitarism... syntes beskriva egenheterna i det sovjetiska systemet relativt väl. Den var enkel och politisk korrekt utifrån den tidens konservativa mått.²

Men det var inte bara kampen om världsherravälde mellan blocken och socialismen som gjorde Sovjetunionen till en fiende för det kapitalistiska väst. Det gällde också att kunna förstå en för många västerlänningar främmande rysk kultur. Det som ur västerländsk synvinkel kan uppfattas som ”främmande” och ”annorlunda” i Ryssland har både skrämt och fascinerat många, såväl före revolutionen 1917 som under sovjettiden, men även vad gäller det nuvarande Ryssland. I flera århundraden har Ryssland uppfattats som ”annorlunda” (underförstått ”i förhållande till väst”) och många har förundrats över livet i det ”råa och barbariska [ryska] kungadömet”.³ Denna föreställning om Ryssland som ”den andre” i Europa utvecklades tidigt när Ryssland med Moskva som centrum grundades på 1400- och 1500-talet, då det nya expanderande riket också sågs som ett hot av sina grannar. Denna översikt över sovjetologins uppkomst, utveckling och senare avklingande inleds därför med en kort bakgrund till hur Västs synsätt på det framväxande ryska riket grundlades relativt tidigt. När sovjetmakten

institutionaliserades under 1920-talet fanns det således redan en viss rysslandskritisk diskurs i väst, något som onekligen återigen märks nu mer än 25 år efter Sovjetunionens upplösning.

Den tidiga bilden av Ryssland

Det första ryska riket, Kievrus, byggdes enligt den så kallade normandiska teorin upp av vikingar från "Rus", skandinaver som enligt Nestorskrönikan från 1100-talet ombads att komma och härska över de slaviska stammarna eftersom "det inte fanns någon ordning" i deras land.⁴ Rurik och andra vikingar som reste österut över Östersjön assimilerades snart, men många av de första rusiska prinsarna fortsatte att ha nära kontakter med sitt ursprung via militära allianser och genom giftermål med skandinaver.⁵ Utöver detta fanns många kontakter mellan tyska Hansastäder och städer i nordvästra Ryssland såsom Novgorod, Pskov, Polotszk, Vitebsk och Smolensk, där Gotland och Visby spelade en viktig roll som mellanhand för Hansans handel med Novgorod. Vidare fortsatte allianser och giftermål mellan ryska prinsar och hövdingar och furstar och furstinnor i både norra och centrala Europa under medeltiden. Man kan därför, å ena sidan, hävda att "Rysslands relationer med Centraleuropa under denna period var betydligt närmare än vad som man vanligen inser" (Cross 1935:139), men detta betyder inte, å andra sidan, att Rus var välkänt i resten av Europa:

Omfattningen av de tidiga kontakterna mellan Rus och Europa skall inte överdrivas. Även under Kievs höjdpunkt på 1000- och 1100-talet var de politiska kontakterna mellan Rurikfamiljen och europeiska prinsfamiljer svagt utvecklade och uppgick inte till mer än ett fåtal äktenskap, främst med tyskar och polacker. I stort sett reste ingen europé till Ryssland under medeltiden, och de som gjorde det var på väg till mongolernas Gyllene Hord eller till Kina. Europeiska krönikor diskuterade bara Kievrus i förbigående. Mongolernas ödeläggelse av Kiev under 1200-talet isolerade ytterligare Ryssland från Europa. (Poe 2000:12)

När mongolerna intagit Kiev 1240 och genomfört en veritabel massaker på dess invånare flyttades det politiska och kulturella centrat i det ryska riket åt nordöst. Under 1300-talet började prinsarna i det lilla furstendömet Moskva samla "allt ryskt land" under sitt styre, samtidigt som Novgorod fortsatte att ha intima kontakter med den tyska hansen. Under Ivan III (1462-1505), hans son Vasilij III (1505-1533) och sonson Ivan IV ("den förskräcklige", 1533-1584) utvidgades det nya moskovitiska riket från ett medelstort furstendöme inbäddat i ändlösa skogsområden på tajgan till ett gigantiskt rike som västerut sträckte sig från svensk-finska gränsen och Livland i norr, genom Mellaneuropa med gräns mot det polsk-litauiska samväldet, nådde Kaspiska havet i söder och sträckte sig in i Asien efter det att Ivan IV hade besegrat tre tatarriken. Detta innebar att det ryska rikets tillväxt blev ett hot inte bara mot Sverige och Polen-Litauen utan även mot andra europeiska makter, inte minst det heliga tysk-romerska riket. På båda sidor utbildades diplomater och sändebud som skickades till olika huvudstäder för konsultationer, alliansförslag och handelsutbyte, men också som spioner som såg med misstänksamhet på andra furstarnas avsikter. Man skickade ambassader till varandra, och de som skickades ut från Moskva fick lära sig hur de skulle uppföra sig, inte minst ifråga om dryckesseder:

Ni skall dricka lagom och inte så att ni blir berusade. Var ni än råkar dricka skall ni vaka över er själva och dricka försiktigt, så att er vårdslöshet inte drar vanära över mitt namn. Om ni handlar otill-

börligt är det en skam för oss och en skam för er. Ge akt på er själva i allt... bojarernas söner skall få veta att det ingen har företräde bland dem. De skall sitta, närma sig [kungens] hand, [kyssa den] och ta pokalen, allt utan att ta hänsyn till företräde. Det skall inte vara något gräl om detta bland dem. Om det är någon som inte lyder, ge honom ett hårt slag.⁶

Mot slutet av 1400-talet och under 1500- och 1600-talet gavs det ut flera böcker där sändebud, diplomater, handelsmän eller ”kosmografer” i renässanstidens anda beskriv makten, livet och sederna i det nya riket som växte fram i öst, liksom man gjorde med andra ”nyupptäckta” delar av världen. Flera av böckerna om Moskvaryssland gavs ut i flera upplagor och översattes till flera språk. 1517 publicerade Maciej z Miechowa, geograf, läkare och historiker vid Krakows universitet, sin bok *Tractatus de duabus Sarmatiis Asiana och Europa och i contentis EIS* (Fördrag om två Sarmatia, Asien och Europa, och vad som finns i dem). Boken översattes bl.a. till tyska, polska, italienska och holländska och kom ut i mer än 20 upplagor. Miechowa var aldrig i Ryssland utan byggde sin redogörelse på tidigare böcker, främst av livländaren Christian Bomhover och ungraren Jacob Piso som hyllar Tyska orden som ”en bastion och sköld” mot det hedniska moskovitiska riket. Moskoviterna är vidare, enligt Bomhover, ”barbariska och grymma, deras härskare Ivan III är en tyrann, och värst av allt, de har i hemlighet kommit överens med tatarerna och turkarna att förgöra kristendomen”.⁷ Under det livländska kriget (som också kallas det första nordiska kriget) 1558-1582 med Ivan IV på den ryska sidan publicerades en mängd stridsskrifter i väst mot Moskvaryssland i allmänhet och Ivan den förskräcklige i synnerhet som framställdes som en ”gudlös och grym inkräktare som hade förutsatt sig att krossa Livland och minsann hela kristendomen”.⁸

Den som under dessa år främst kom att forma Västs⁹ uppfattning om det nya Moskvariket var den slovenske diplomaten Sigmund von Herberstein som tillbringade flera år i Moskva. ”För den bildade världen i Europa upptäcktes Ryssland på 1500-talet av friherre Sigmund von Herberstein” och ”varje diskussion om utvecklingen av europeisk kunskap om Ryssland i den andra hälften av 1500-talet måste börja med Herbersteins ‘Kommentarer om moskoviterna’”.¹⁰ Boken publicerades i Wien 1549 med nya upplagor 1551 och 1556. De följande åren översattes den till en mängd språk och gavs ut i ständigt nya upplagor på olika språk. Bara mellan 1549 och 1589 gavs boken ut i aderton upplagor på flera språk.¹¹ Den inspirerade med stor sannolikhet de engelska upptäcktsresande som 1553 gav sig ut för att finna en väg till Kina norr om Skandinavien och Ryssland. Två av de tre fartygen som seglade iväg gick under i höststormar, medan det tredje fartyget under ledning av Richard Chancellor sökte skydd i Vita havet och hamnade ovetande om var de var i Ivan IV:s rike. Ivan, som just hade besegrat Kazantatarerna, insåg när han fick veta vad som hänt de stora möjligheter som ett handelsutbyte med England kunde ha och bjöd in Chancellor till Moskva. När denne ”seglade hem efter ett överdådigt mottagande bar han med sig tsarens privilegiebrev som garanterade de engelska köpmännen full frihet att handla i hans rike. Det var inledningen till nästan ett århundrade av engelsk-ryskt samförstånd.”¹²

Ungefär samtidigt blev således det nya ryska Moskvariket intressant både som något ”grymt” och ”annorlunda” och som en viktig handelspartner. Det är främst i den första kategorin som Herbersteins beskrivning av landet och dess härskare och underlydande blivit mön-

sterbildande. Förutom att beskriva den ryska naturen och geografin, flera av dess städer som han reste genom på väg till Moskva och det ryska folkets seder och bruk diskuterar han styrelseskicket och, kanske föga förvånande, hur främmande diplomater och ambassader tas emot. Men det är främst i hans beskrivning av härskarens relation till sina underlydande som Herbersteins uppfattning blev mönsterbildande:

Alla i landet kallar sig själva för prinsens *chology*, eller sålda slavar. Storhertigen utövar sin makt över både kyrkans folk och lekmän, både egendom och liv. Ingen av hans rådgivare vågar någonsin säga emot sin herres åsikt. Alla håller med om att deras herres vilja är Guds vilja, och att prinsen är gudomligt inspirerad i allt vad han gör. De kallar därför sin prins för Guds *kljutjnik* eller nyckelbärare i betydelse kammarherre och ser honom bara som den som fullföljer Guds avsikt. Så när någon vädjar för en fånge säger han: "Vad Gud beordrar kommer att ske utan din bön". Och när man frågar om något som det inte finns något svar till säger de: "Gud vet och storprinsen". Man kan diskutera huruvida ett sådant folk måste ha sådana tyranniska härskare eller om de tyranniska härskarna har gjort folket så enfaldigt.¹³

Nästan nittio år efter Herbersteins bok publicerade den tyske diplomaten Adam Olearius en liknande reseberättelse efter att ha besökt Moskva och Persien för att förhandla fram ett handelsavtal med den ryske tsaren Michail. England hade i stort sett hade haft monopol på handel med och genom Ryssland till Persien, men 1590 drogs det engelska bolagets rättigheter in av den ryske tsaren. Under "den stora oredans tid" (*smutnoe vremja*, 1598-1613) kom många utlänningar till Ryssland, inte minst polacker och svenskar som var där och krigade och försökte få egna pretendenter utropade som tsarer i det virrvarr som hade uppstått efter det att den siste av Ruriks ätt, Ivan IV:s svagsante son Fjodor, hade dött 1598.¹⁴ När väl ordningen hade återställts och Michail Romanov valts till tsar 1613 försökte många i väst, bl.a. engelsmän, holländare, fransmän, danskar och svenskar, åter få tillgång till den lukrativa handeln med och via Ryssland. Det var på ett sådant uppdrag som Olearius sändes ut av hertig Fredrik III av Holstein i två omgångar 1633-35 och 1635-39. Liksom Herbersteins bok är Olearius *Beskrivning av en resa till Moskovia och Persien* från 1647 full av konkreta iakttagelser av geografi och natur, nyårsfirande, mottagningar av ambassadörer, tillagning av mat och dryck, olika bad- och sexualvanor¹⁵, bröllop och skilsmässor och avrättningar. Under *smutnoe vremja* hade misstänksamheten mot utlänningar av förståeliga skäl ökat, och främmande ambassader och köpmän hölls avskilda från vanliga ryssar, på samma sätt som ryssarna var "förbjudna, med hot om kroppslig bestraffning, att resa ut ur sitt land på eget initiativ" för att de då skulle kunna upptäcka "de fria institutioner som finns i främmande länder. På samma sätt kan ingen köpman korsa gränsen och handla med utlandet utan tsarens tillåtelse." Olearius beskriver relationen mellan tsaren och de underlydande:

När de tilltalar tsaren måste stormännen inte bara helt skamlöst skriva sina namn i diminutiv form, utan också kalla sig själva för slavar och de blir behandlade som sådana. Förut blev gäster och stormän som skulle framträda vid allmänna audienser i praktfulla kläder slagna med knutpiska på bara ryggen, som slavar, om de uraktlät att dyka upp utan goda skäl. Nu kommer de däremot undan med två eller tre dagars fångenskap i fängelse, beroende på vilket inflytande deras herrar eller försvarare vid hovet har... Den mest förtryckande aspekten för de flesta av dem är att de är bannlysta från Hans Majestäts ansikte och förvägrade rätten att skåda hans klara ögon. (Olearius 1967:173ff)

Herberstein och Olearius var givetvis inte de enda som skrev reseskildringar från Ryssland under denna tid, men ”decennier efter dess första publicering var utlänningars arbete om Ryssland djupt färgade av vad Olearius hade skrivit. Så som baron von Herbersteins avhandling under 1500-talet hade format Europas bild av Ryssland kom Olearius verk att påverka den europeiska opinionen under 1600-talet.”¹⁶ Med 1700-talet kom så Peter den store, grundandet av St Petersburg, ”fönstret mot Europa” men även ”fönstret mot Ryssland”. Ryssland intog en ställning som stormakt i norra Europa som en följd av segern över Sverige i det stora nordiska kriget 1700-1721, erövringen av allt större områden söderut och koloniseringen av Sibirien och slutligen segern över Napoleon 1812, vilket gjorde det ryska imperiet till en av Europas ”gendarmer” som skulle bevaka stabiliteten och förhindra nya revolutioner.

Nikolaj I efterträdde sin bror Alexander I 1825. Han inrättade ”den tredje sektionen”, ett slags hemlig polis, och införde censur. Trots – eller kanske tack vare – detta hade en ny tradition av samhällskritik och upprorsidéer vuxit fram i det ryska samhället, alltifrån Alexander Radisjtjevs *En resa från Petersburg till Moskva* (1790) som var starkt kritisk mot Katarina den storas regim, och hemliga sällskap bland officerare som efter kriget mot Napoleon varit i Paris och stiftat bekantskap med västliga idéer vilket ledde fram till dekabristrevolten 1825, till Pjotr Tjaadaevs mot Ryssland starkt kritiska *Filosofiska brev*, som publicerades i Frankrike 1829 och den därpå följande debatten om Rysslands förhållande till Väst. Det är i denna situation som ytterligare en västerlänning reser till Ryssland och skriver en reseberättelse som både fullföljer den tidigare traditionen av beskrivningar av den ryska despotismen och får ett stort inflytande på samtidens och framtidens uppfattning om Ryssland. Västerlänningen heter Astolphe Marquis de Custine, som på uppmaning från sin gode vän, författaren Honoré de Balzac, reser till Ryssland 1839 där han tillbringar tre månader och bland annat träffar och samtalar med tsar Nikolaj I. År 1843 publicerar Custine sin *Ryssland år 1839* på franska och den översätts direkt till engelska och kommer ut i många upplagor de närmaste decennierna under olika titlar.¹⁷

Det Ryssland som Custines huvudperson (en markis som bär drag av författaren men som ändå inte är identisk med honom) möter får honom att överge den ursprungliga avsikten med resan att finna försvar för ett självhärskardöme och återvända som försvarare av ett representativt styrelseskick. Boken innehåller därför främst negativa skildringar av olika delar av det ryska samhället, som:

Ryssland är en nation av stumma. Någon mäktig trollkarl har förvandlat sextio miljoner människor till robotar som måste vänta på en annan magikers trollstav innan de kan njuta av livet igen... Kejseren måste lida av ett sådant tillstånd. Vem som än är född att befalla älskar utan tvekan lydnad, men en människas lydnad är mer värd än en maskins.

Eller som markisen skriver efter att ha mött den ryska byråkratin:

I rysk administration utesluter yttersta noggrannhet inte oordning. Mycket besvär görs för att uppnå oviktiga mål, och de anställda tror att de aldrig kan göra tillräckligt för att visa sin nit. Resultatet av denna ädla tävlan bland tjänstemän och chefer är att även efter att ha passerat en formalitet räddar det inte besökaren från en annan. Det är som en plundring i vilken en olycklig stackare som undsluppit ett banditgång hamnar i händerna på ett nytt och ett nytt.

Custines bok publicerades sjuttiofyra år före den ryska revolutionen och i stort sett hundra år före sovjetologins uppkomst. Ändå kom den och många andra liknande beskrivningar av Ryssland att spela en viktig roll i debatten inom sovjetologin. I ett förord till boken, skrivet precis i slutfasen av Sovjetunionens existens, skriver t.ex. Daniel J. Boorstein:

Denna bok kan hjälpa oss att uppmuntra realistiska förhoppningar och motarbeta utopiska förväntningar. *Custine kan hjälpa oss att korrigera en modern Myopia*. Custines livfulla och läsvärda berättelse kan påminna oss om att under Sovjetunionens slöja finns det fortfarande ett Ryssland – ett arv från tsarens imperium. Finns det imperium som marscherade västerut genom halva Europa och österut genom hela Asien fortfarande kvar? De ändlösa strömmarna av trycksaker och filmer och TV-bilder om ”Sovjetunionen idag” skall inte göra oss blinda för det faktum att det ryska folket inte kan, lika lite som någon annan, undgå sin historia. För att förstå ”sovjetbefolkningen” måste vi mer än någonsin försöka förstå att lära känna deras institutioners historia, deras levnadssätt och deras härskare.¹⁸

Slaviststudier

Vid sidan av Custines och andra resenärers beskrivningar av det ryska folket, samhället och makten utvecklades under 1800-talet en inriktning på slaviska språk och slavisk kultur som kom att gå under namnet slaviststudier. Dessa var av uppenbara skäl inte begränsade till Ryssland och det ryska språket. Intresset för slaviska språk och slavisk litteratur och kultur var knutet till såväl uppvaknade nationalistiska strömningar i olika syd- och västslaviska områden som till panslavistiska strömningar under 1800-talet. Även om det med tiden blev allt fler forskare, främst språkforskare och filologer, både från slaviska områden och från USA och Västeuropa, som kom att forska och skriva om olika slaviska språkfrågor, såsom ljuduttal eller grammatik, var det ändå mycket få bland en bredare allmänhet som kom i kontakt med de framväxande slaviststudierna. I jämförelse med Custines och andra resenärers (t.ex. Knox 2008 [1887]) beskrivningar av Ryssland hade den mera vetenskapligt inriktade slavistforskningen svårt att nå ut och påverka den allmänt negativa rysslandsbilden som formats under flera sekler av personer som baron Herberstein, Adam Olearius och markis de Custine:

I Västeuropa fanns det inte många, om ens några, personer som visste tillräckligt mycket om Ryssland för att kunna jämföra den bild som fanns i Custines redogörelse mot realiteterna i det stora landet. Slaviststudierna hade vid denna tid inte avancerat tillräckligt långt för att kunna inta en plats av någon betydelse bland de västliga forskargrupperna. Det fanns inga ”experter” på Ryssland i den moderna innebörden av ordet. Visserligen fanns det personer som vid något tillfälle hade bott i Ryssland, och ännu fler som hade rest dit, men väldigt få av dem var av en sådan intellektuell kaliber att de litterärt sett kunde jämföras med Custine.¹⁹

Några år efter de Custines bok publiceras en bok i Tyskland som kom att spela en viktig roll för hur Ryssland uppfattades i väst: Baron August von Haxthausens *Studien über die inneren Zustände, das Volksleben, und insbesondere die ländlichen Einrichtungen Russlands* (Studier av inre förhållanden, folkets levnadssätt och i synnerhet Ryssland lantliga institutioner) i två volymer 1847 och en tredje volym 1852. Boken översattes snabbt till både franska och engelska. I den analyserar Haxthausen efter en lång ”resa på mer än 1100 mil genom europeiska Ryssland, Kaukasus och Krim” (Starr 1968:470) en gammal rysk institution, böndernas bykommun (*obsjtjina*) och dess styrande byråd (*mir*). Boken ”blev en nödvändig läsning för västerlänningar som var intresserade av Ryssland. [Haxthausens] beskrivning av kommunens

principer figurerade flitigt i västeuropeiska och amerikanska texter om Ryssland. Boken inspirerade även det viktigaste engelskspråkiga arbetet om Ryssland under 1800-talet, Donald MacKenzie Wallaces bok med den korta titeln *Russia*” (Engerman 2003:25). T.o.m. Karl Marx studerade Haxthausen när han intresserade sig för Ryssland och frågan om bykommunen kunde bidra till att Ryssland kunde ”hoppa över” den kapitalistiska fasen” i sin utveckling mot socialism (Shanin 1983:46f, 159).

Även i USA började slaviststudier växa fram under andra hälften av 1800-talet. Mot slutet av seklet fanns där några eldsjälar som reste till, skrev och publicerade böcker om Ryssland, men de ”var mindre än tio i antal”.²⁰ Runt sekelskiftet 1900 hade lärostolar i ryska språket och rysk historia inrättats, och 1914 fanns professurer i ryska vid tre universitet i USA, varav två också erbjöd kurser i rysk historia (Gleason 1985:45). Efter första världskriget och ryska revolutionen fortsatte slaviststudierna att utvecklas, men få av dem fokuserade det nya samhälle som höll på att växa fram, och ”det amerikanska folket och dess regering fortsatte att använda ordet Ryssland som en synonym för Sovjetunionen” (Manning 1957:62f). Så sent som mot slutet av 1930-talet var endast ”runt tolv amerikaner engagerade i ett vetenskapligt studium av Ryssland” (Byrnes 1976:17). Det som främst togs upp var de slaviska ländernas språk och historia, medan utvecklingen i det samtida Sovjetunionen var svår att analysera på grund av landets isolering och den därmed sammanhängande svårigheten att veta vad som hände.²¹

I samband med Molotov-Ribbentroppakten i augusti 1939 och Sovjets överfall på Finland blev den allmänna opinionen i USA allt mer kritisk mot landet. 1940 publicerades Edmund Wilsons *To the Finland Station* som var en av de första böcker som använde den socialistiska historien, inkluderat ”Marx som hade kommit till visionen att arbetarklassen skulle fördriva kapitalisterna genom två falska analogier” (Wilson 1940:482), för att förklara utvecklingen efter revolutionen 1917.²² En annan inflytelserik bok som gavs ut samma år var Arthur Koestlers *Natt klockan tolv på dagen* om Moskvarättegångarna. Boken översattes året efter bl.a. till svenska.

När Nazityskland invaderade Sovjet i juni 1941 ändrades dock inställningen i USA mot den nya bundsförvanten. En mängd böcker om Ryssland och Sovjetunionen gavs ut, ”runt 200 böcker publicerades 1943-45 bara i USA. Ambassadör Davies memoarer *Mission to Moscow* (december 1941) ”såldes i 700 000 exemplar, låg till grund i för en Hollywoodfilm som prisade Sovjets framsteg, ’dömde’ de anklagade i Moskvarättegångarna, rättfärdigade Sovjets anfall på Finland och framställde Stalin som godartad farbroderlig patriark.” (Suny 2006:19). Filmen utsattes dock för en hel del kritik, och när kalla kriget inleddes förstördes alla kopior av filmen.

I Europa fanns som nämnts en något längre tradition av Rysslands- och slaviststudier. Där hade en lärostol i slaviska studier inrättats i Paris redan i mitten av 1800-talet,²³ flera mycket lästa böcker om Ryssland publicerades och mot slutet av seklet hade flera universitet, främst i Tyskland, Österrike-Ungern och på Balkan ”utvecklat blomstrande centra för slaviststudier”.²⁴ Tyskarna hade grundat den första tidskriften som direkt inriktade sig på Ryssland, *Russische Revue*, som dock upphörde på 1890-talet. Före och under första världskriget börja-

de nya tidskrifter ges ut, i Tyskland *Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte*, i England *Russian Review* och i Frankrike *Monde Slave* (Laqueur & Labedz 1965:4f).

I Tyskland grundades efter revolutionen 1917 flera nya centra för ”Osteuropaforschung”, delvis för att Tyskland var det västland som först utvecklade kontakter med den nya regimen i Sovjetryssland. Detta ledde till att ”Tyskland hade en ledande position inom området efter första världskriget” (Hacker 1965:69) vilket gjorde att det fanns ”fler ’rysslandsexperter’ i Tyskland än i varje annat land och fler publikationer... Tyskarna var före 1933 på det hela taget det bäst informerade folket om Ryssland” (Laqueur & Labedz 1965:8). Detta ändrades när Hitler kom till makten. Många rysslandsforskare flydde då västerut, andra stannade kvar men fick allt svårare att acceptera Hitlers rastänkande om slaverna. Under 30- och 40-talet flyttade därför också rysslandsstudierna västerut, där det under andra världskriget skedde en ”explosion av forskning och undervisning på amerikanska colleges och universitet om Ryssland och Östeuropa” (Byrnes 1994:3). 1945 fanns i USA 81 universitetsinstitutioner som erbjöd kurser i ryska och 147 colleges som gav kurser i slavisk historia och kultur (Manning 1957:65).

Sovjetologins inledningsfas och totalitarismmodellen

När sovjetologin började etableras fanns således en viss vetenskaplig tradition att falla tillbaka på, men efter andra världskrigets slut och inledningen av det kalla kriget skedde en formlig explosion av sovjetstudier. Redan 1946 grundades ett Rysslandsinstitut på Columbia University i New York, och två år senare skapades ett Centrum för Rysslandsstudier vid Harvard, Boston. Dessa representerade något nytt i studiet av Ryssland. Dels skulle de koncentrera sin forskning på det samtida Sovjetunionen, dels samlades forskare från flera discipliner i dessa nya ”area studies”. Liknande områdesstudier spred sig sedan snabbt till andra amerikanska universitet. Privata stiftelser som Rockefeller, Carnegie och Ford Foundation gav generösa bidrag till olika forskningsprojekt, den federala regeringen satsade pengar via utrikes- och försvarsdepartementen, och CIA och Pentagon skapade egna utbildningsprogram. Några år in på 1950-talet var ”sovjetologin – ett klumpigt men användbart ord för det professionella studiet av Sovjetunionen – ett blomstrande företag i det amerikanska akademiska livet” (Cohen 1985: 3). År 1951 fanns sådana rysslandsstudier vid fem universitet, 1971 hade det ökat till femtioåtta (Byrnes 1976:27). Även antalet avhandlingar i ämnet ökade. Mellan 1850 och 1950 lades det fram cirka 250 avhandlingar om Ryssland och Sovjet, medan det under femton år mellan 1950 och 1965 skrevs runt 1000 avhandlingar (Laqueur & Labedz 1965:9n). Det fanns vid denna tid gott om arbete för sovjetexperter, inom både forskning och undervisning, men även i den federala administrationen där behovet av utbildade sovjetanalytiker växte i takt med att det kalla kriget blev allt kallare.²⁵

Det snabba genombrottet för sovjetstudier runt 1950 underlättades också av att ett antal ryska och östeuropeiska akademiker, som hade flytt från sina länder när kommunistiska regimer etablerades, hade fått positioner på olika universitet och att de därmed kunde fungera som mentorer till en ny generation av sovjetforskare. Det låg i sakens natur att dessa tidiga sovjetologer förhöll sig kritiskt till de regimer som hade utvisat dem eller fått dem att fly. Sovjetolo-

gin fick dessutom tidigt en teoretisk stadga i form av en modell som kunde användas för att förstå och analysera hur Sovjetunionen utvecklades i början av 50-talet. Bakgrunden till denna modell, som kom att dominera sovjetforskningen under dess första decennier, fanns i mellankrigstidens diskussioner om "liberalismens svaghet" och uppkomsten av "totalitära rörelser" och "totalitära stater", där speciellt Italien, Tyskland och snart även Sovjetunionen började uppfattas som totalitära system. Under andra världskriget tonades dock kritiken mot sovjet-systemet ned för att sedan återkomma med full kraft efter krigsslutet och det kalla krigets inledning. Det var därför i en viss politisk miljö – i extrem form uttryckt av McCarthy i USA – som sovjetologin växte fram och institutionaliserades, något som kom att påverka dess teori-bildning.²⁶ Samtidigt medförde akademiseringen av sovjetologin att den tidigare "övervägande journalistiska och oprecisa" innebörden av termerna "totalitär" eller "totalitarism" måste uttryckas "på ett mer koncist, men också innehållsrikt sätt" (Gleason 1995:21).

Begreppen *totalitär* och *totalitarism* kommer ursprungligen från Italien, där de först användes av oppositionen mot Mussolinis strävan att införa en enpartistat mot mitten av 1920-talet.²⁷ Termen slog snabbt igenom och snart började också Mussolini och fascisterna använda dem, men nu som en positiv beteckning för sina politiska mål.²⁸ Ordet lanserades även av nazisternas statsfilosof Carl Schmitt i uttrycken "totalstat" eller "den totala staten", men Hitler använde själv hellre termen "auktoritär" för att beteckna sin regim, delvis för att han "inte ville framhålla... någon ideologisk skuld till Mussolini från nationalsocialismens sida" (Schapiro 1972:14). Efter Hitlers *machtübernahme* 1933 blev också allt fler i de anglosaxiska länderna övertygade om att regimerna i Italien, Tyskland och Ryssland representerade en ny sorts stat och en ny typ av samhälle, och utgjorde ett fenomen som uppstått under 1900-talet. Under 30-talet publicerades flera böcker där regimerna jämfördes. Den amerikanske journalisten William Henry Chamberlin skrev i en tidningsartikel 1935 att "bolsjevikerna tar snabbt av sig sitt internationella revolutionära skinn och övergår i något som bäst kan kallas röd fascism" (cit i Gleason 1995:42). Språkbruket spred sig snabbt, inte minst under pakten mellan Stalin och Hitler 1939-41. I amerikanska presidentvalet 1940 var det ett vanligt argument att motståndaren "hjälpde totalitära stater".

När Tyskland anföll Sovjet 22 juni 1941 och Stalin ingick en pakt med västmakterna "försvann användningen av begreppet nästan över en natt", men efter Churchills Fultontal 1946 – där han använde "termen *totalitarism* två gånger" – återkom "nästan omedelbart metaforen till huvudfåran i den amerikanska politiska diskursen" (ibid:54, 69). Det blev nu åter en officiell amerikansk ståndpunkt att Sovjetunionen, i likhet med de besegrade fascistiska Italien och nazistiska Tyskland, tillhörde en ny typ av stat som inte kunde jämföras med någon annan stat i historien. Den amerikanske presidenten Truman uttryckte detta när han på en presskonferens 1950 menade att "det är ingen skillnad mellan det totalitära Ryssland och Hitlers regim... De är fullständigt lika. De är polisregimer – polisstatsregimer."²⁹

Runt 1950 utkom några verk som kom att spela en stor roll för sovjetologins teoretiska utveckling. Viktigast var Hannah Arendts *The Origin of Totalitarianism* som kom ut 1951. I den analyserar hon främst naziströrelsen och dess roll i Hitlertyskland, men hon menar att även Sovjetunionen (under Stalin) uppvisar starka drag av vad hon kallar en totalitär stat.³⁰ Visser-

ligen fanns det skillnader mellan Hitlertyskland och Stalins Sovjet, men i grunden är det ”ingen större skillnad om totalitära rörelser antar nazismens eller bolsjevismens mönster, om de organiserar massorna i namn av ras eller klass, låtsas följa livets och naturens lagar eller dialektikens och ekonomins lagar.” (Arendt 1967:313). För en totalitär rörelse spelar det

ingen roll vilken specifik nationell tradition eller vilken speciell andlig källa dess ideologi har. Totalitära regeringar omvandlar alltid klasser till massor, utrotar partisystemet, inte genom ett enpartisystem utan genom en massrörelse, flyttar maktcentrum från armén till polisen och etablerar en utrikespolitik som öppet är inriktat på världsherravälde. (ibid:460)

Den historiska bakgrunden till uppkomsten av totalitära rörelser och totalitära regimer finns enligt Arendt i en lång och företrädelse västlig tradition av antisemitism, som i kombination med rastänkandet i modern imperialism och utvecklandet av en ny typ av ”atomiserat masssamhälle” under och efter första världskriget lett till en ny typ av rörelser som förmår ”organisera massorna – inte klasser som de gamla intressepartierna i de kontinentala nationsstaterna, inte medborgare med åsikter om och intresse i handhavandet av offentliga angelägenheter som i de anglosaxiska länderna” (ibid:308). Det är med hjälp av en sådan ”mobbmentalitet” som totalitära rörelser kan växa fram i samhälleliga krissituationer, och dessa ”totalitära rörelser är möjliga varhelst det finns massor som av en eller annan orsak fått aptit på politisk organisering” (ibid: 311).

Totalitarismen är således enligt Arendt ett fenomen som har sitt ursprung i en västlig tradition. En liknande ståndpunkt förs fram av J L Talmon i den 1952 utgivna *The Origins of Totalitarian Democracy*. I likhet med Arendt söker Talmon efter totalitarismens rötter i en västlig tradition, men han lyfter fram franska upplysningsfilosofer som Helvétius, Holbach, Morelly och Mably som upphovsmän. Men än viktigare är Rousseau med sitt tal om ”allmänviljan” som gav upphov till jakobinernas ”totalitära demokrati”, som fördes vidare i traditionen från de franska revolutionärerna och Babeauf och Blanqui till de ryska revolutionärerna och Lenin. Därför är totalitarismen inte

ett fenomen som vuxit fram på senare tid och utanför den västliga traditionen, [utan den] har sina rötter i en gemensam stam av 1700-talets idéer. Den förgrenade sig som en separat och identifierbar riktning i den franska revolutionens utveckling och har haft en obruten kontinuitet sedan dess. Dess ursprung går mycket längre tillbaka än till 1800-talet, t.ex. marxism, för marxismen är bara en, ehuru den mest livskraftiga av olika versioner av det totalitära demokratiska idealet som har följt efter varandra de senaste hundra femtio åren.³¹

I början av 1950-talet blev det allt vanligare inom den unga sovjetologin att beteckna Sovjet som en totalitär stat. I en tidig och mycket använd lärobok, Merle Fainsods *How Russia is Ruled* (1953), sammanfattas utvecklingen från bolsjevikernas maktövertagande 1917 till Stalins Sovjet i uttrycket ”ur ett totalitärt embryo växte en fullt utvecklad totalitarism” (Fainsod 1963:59). Andra forskare använde dock hellre begrepp som ”auktoritärt” eller ”monolitiskt” samhälle (Moore 1951). Men som av en märklig historisk slump samlades 6 mars 1953 – dagen efter Stalin hade avlidit på sin datja utanför Moskva – fyrtio namnkunniga forskare och intellektuella på en konferens i USA för att diskutera användbarheten av totalitarismbegreppet i forskningen om Sovjetunionen.³² Nitton av inläggen och diskussionen efter varje session på

konferensen publicerades året efter som bok (Friedrich 1954). Ungefär samtidigt började Friedrich samarbeta med en ung polsk flykting som delade hans och Fainsods syn på Sovjet, Zbigniew Brzezinski, som själv dessa år publicerade två böcker utifrån samma perspektiv (Brzezinski 1954 och 1955). Deras samarbete ledde till en ny bok där totalitarismmodellen utvecklades (Friedrich & Brzezinski 1956), och denna bok blev ”under en tid den mest inflytelserika och ’auktoriserade’ behandlingen av totalitarismen som någonsin skrivits” (Gleason 1995:125).

Redan på konferensen 1953 hävdade Friedrich i sitt inlägg att ”(a) fascistiska och kommunistiska totalitära samhällen är i grund och botten lika, det vill säga är mer lika varandra än något annat regerings- eller samhällssystem, och (b) det totalitära samhället är historiskt unikt och *sui generis*” (Friedrich 1954:47). Han förslog också ”fem faktorer eller aspekter som i grunden delas av alla totalitära samhällen”: En officiell *ideologi* som täcker alla väsentliga aspekter av människans existens och som alla förväntas åtminstone passivt ansluta sig till och som lovar ett ”perfekt” slutligt tillstånd för mänskligheten, ett *massparti*, organiserat hierarkiskt och med en enda ledare, en tekniskt betingad total kontroll av *stridskrafter* och av *massmedia*, och slutligen ett system av *polisterror* som inte bara riktar sig mot tydliga ”fiender” till regimen utan även mot godtyckligt utvalda klasser när regimen överlevnad hotas (ibid: 52f). Dessa fem punkter utvecklades något och kompletterades med en sjätte, en centralt kontrollerad och styrd *ekonomi*, i den gemensamma boken.³³

I denna bok analyseras Nazityskland, Mussolinis Italien och Sovjetunionen (och delvis Maos nya kinesiska folkrepublik) utifrån modellens sex punkter med stark koncentration på diktatorn, enpartistaten, ideologin, terrorn och den planerade ekonomin. Det var lätt för författarna att visa att alla dessa punkter existerat i de totalitära staterna, och även om de inte var lika framträdande i de olika länderna (t.ex. var den ryska planeringen av ekonomin mer långtgående än i Tyskland och Italien) så ingick alla i bestämningen av ett totalitärt samhälle. Ett sådant samhälle utmärks vidare av att den

totalitära diktatorn försöker splittra och härska på det mest radikala och extrema sätt: varje människa skall, för att få den starkaste effekten, möta den monolitiska totalitära makten som en isolerad ”atom”. Genom att på så sätt bli atomiserat blir folket med sina många naturliga undergrupper en ”massa” och medborgaren förvandlas till en massmänniska. (Ibid: 281)

Efter manuskriptet var färdigt men innan boken publicerats höll Chrusjtjov sitt berömda hemliga tal om ”personkulten” på 20:e partikongressen i februari 1956. Detta ledde till att författarna gjorde ”ett fåtal smärre ändringar och tillägg i texten”, men ”analysens hårda kärna har inte ändrats... ännu tycks inte några fundamentala förändringar ha skett i sovjetsystemet (ibid: ix). De följande åren publicerades flera arbeten som på olika sätt anknöt till totalitarismmodellen med dess koncentration på ideologi, politiskt system och terror,³⁴ och modellen ”vann en betydande anslutning och kom i litteraturen att figurera som en standardbestämning av det totalitära samhällsskicket” (Tarschys 1976:325).

Paradoxen var att detta skedde samtidigt som Sovjetunionen höll på att lämna de mest tydliga totalitära dragen under Stalin, något som senare också väckte kritik mot modellen för att den var ”statisk, smal och för okänslig för grunderna [för Nazisttysklands och Sovjets re-

gimer] för att kunna göra viktiga förutsägelser om framtiden för de nu överlevande totalitära regimerna” (Groth 1964:901). Samtidigt började sovjetforskarna få tillgång till nya typer av källor. Istället för att som tidigare ha varit begränsade till att bygga sina analyser på tidningar, tidskrifter och annat tryckt material som publicerats i Sovjet och som därför uttryckte regimens ståndpunkter, fick de under 50-talet möjlighet att analysera mer ”ocensurerat” material. Främst av dessa källor var det material som insamlades i Harvardprojektet och de dokument som fanns i det s.k. Smolenskarkivet.

Harvardprojektet och Smolenskarkivet

Harvardprojektet byggde på enkäter och intervjuer med sovjetmedborgare som av olika anledningar blivit kvar i Väst efter krigsslutet. Först uppskattades antalet sovjetmedborgare som hade flytt, kapitulerat för tyskarna och tagits i fångenskap eller förts bort som ”Ostarbeiter” till tvångsarbetsläger i Tyskland till c:a fem miljoner. De flesta sändes eller återvände hem (där de sattes i nya arbetsläger av Stalin som var rädd att de blivit ”smittade” av väst och att de skulle föra smittan vidare), men flera hundratusen blev kvar i väst (Inkeles & Bauer 1959: 8). Många av dessa som samlats i lägren förhördes av den amerikanska underrättelsetjänsten som ville få information om Sovjet. Några sovjetforskare lyckades också intervjuar flyktingar om förekomsten av arbetsläger i Sovjetunionen, en studie som publicerades i en bok (Dallin & Nicolaevsky 1947).

1950 lyckades en forskargrupp vid Harvard, under ledning av bl.a. sociologen Talcott Parsons, få tillstånd att genomföra en sociologisk studie av flyktingarna. Här var man mindre intresserade av politiska och ideologiska frågor, och mera av utbildnings- och yrkesförhållanden, hur den sovjetiska allmänheten informerade sig, dess familjemönster och inställning till staten och regimen, kort sagt hur sovjetmedborgarna levde sitt vardagsliv. Bara det att forskarna intresserade sig för det ”atomiserade och terroriserade” folket innebar att de riktade strålkastarna mot ett annat håll än vad totalitarismmodellen gjorde. Inte så att forskarna förnekade terrorn, det var ju den som gjorde att många av flyktingarna valde att stanna kvar i Väst. Men det var befolkningens attityder och handlingar som forskarna var intresserade av, något som gjorde att karaktären på undersökningen blev annorlunda än totalitaristernas inriktning på elitens makt och ideologi. Efter en del besvär lyckades forskargruppen slutligen få in 2718 besvarade enkäter och intervjuar 329 flyktingar, och efter flera års analyserande av svaren publicerade de sina resultat i en bok (Inkeles & Bauer 1959:14,17).

Den bild av det sovjetiska levnadssättet som boken ger är mycket komplex och ibland motsägelsefull. Å ena sidan kunde många i varje industrisamhälle känna igen sig i hur de undersökta beskrev förhållandena på arbetet, på fritiden eller i hemmet i Sovjet. Å andra sidan fanns klara skillnader, t.ex. i hur ryssar och amerikaner värderade utbildning. Amerikanarna såg till 90 procent utbildning som ett ”personlig instrumentellt mål”, medan bara 66 procent av sovjetmedborgarna gjorde det. Istället värderade de senare ”humanistiska, vetenskapliga och sociala mål” för sin utbildning högre än amerikanarna (ibid:155). Forskarna slogs också av att regimen hade ett slags passivt stöd, främst genom att den genom informations- och utbildningskontroll lyckats få människor att tänka i de termer som den officiella marxist-leni-

nistiska ideologin var uppbyggd av, och ”både intervjuarna och personer som har läst intervjuerna har slagits av den speciella sovjetiska stilen att tänka” (ibid:179).³⁵

Det insamlade materialet i Harvardprojektet användes i ett flertal analyser, något som också gällde de dokument som ingick i Smolenskarkivet. Detta var ett lokalt partiarkiv som tyskarna fann när de ockuperade Smolensk i juni 1941. Arkivet bestod av drygt 500 mappar innehållande runt 200 000 dokumentsidor som vid krigsslutet hamnade i USA, där det så småningom gjordes tillgängligt för forskare. Det var ett unikt tillfälle för sovjetforskarna, för även om liknade arkiv givetvis förekom i varje lokalavdelning av det sovjetiska kommunistpartiet så hade ”tillgången till denna typ av partiarkiv länge förnekats västerländska icke-kommunistiska forskare”. Därför erbjöd Smolenskarkivet ”en unik möjlighet att studera den regionala och lokala regeringsprocessen från insidan av Sovjetunionen” (Fainson 1958:3).

Den bild av förhållandena i och runt Smolensk som arkiven gav visade att verkligheten var mer komplicerad än vad totalitaristerna hävdade. Visserligen visar dokumenten kommunistpartiets makt och inflytande, men det var inte förrän på 30-talet som partiet mer samlat lyckades ”invadera” området. Under NEP-perioden på 1920-talet berördes regionen mycket lite. Livet fortsatte som det varit innan revolutionen, med undantag för i de större städerna. Men framför allt visade arkivet ”vanliga människor som desperat försökte leva ett normalt liv mitt i extraordinarie och abnorma omständigheter”. De kategorier som sovjetologerna använde för att analysera Sovjetunionens uppkomst och utveckling har ”uppenbarligen sina viktiga användningsområden, men på något sätt får de människor som befolkar arkivet att verka bleka och abstrakta.” (ibid:446). Regimen var inte den totalitära monolit som totalitarismmodellen framställde den som, och ”den genomsnittlige partimedlemmen var långt ifrån den hängivna fanatiker som partiets regler krävde”. Det var istället paradoxalt nog, menade Fainsod, ”den statliga maskinens stora ineffektivitet som gjorde den uthärdlig” (ibid:450).

Liksom Harvardprojektet visade Smolenskarkivet en annan sida av verkligheten än vad analyserna av den sovjetiska elitens ideologi och politik gjorde. Det var inte en enad regimen som stod emot en atomiserad befolkning. Snarare hade kollektiviseringen, industrialiseringen och terrorn lett till en omfattande uppåtgående social mobilitet som gjorde att regimen hade ett visst stöd. Arkivet visade också att befolkningen var svår att kontrollera, att det fanns många som klagade och besvärade sig till myndigheterna, men det visade även regimen

kapacitet att manipulera och disciplinera de nya sociala krafter som dess grandiosa experiment i social ingenjörskonst släppte lös... och de omfattande mänskliga kostnader och den bittra ilska som kommuniststyret fört med sig. Arkivet kan fungera som en påminnelse, om detta behövs, om att den totalitära fasaden dölde en mängd motsättningar, att det av kommunismen påtvingade oket lämnade ett arv av pyrande missnöje och att gårdagens undertryckta aspirationer kan bli drivbänk för morgondagens häftiga debatter.” (Ibid:454)

Andra teorier inom sovjetologin

Även om totalitarismmodellen till stora delar dominerade sovjetforskningen under 1950- och 60-talen fanns det andra perspektiv. I en artikel från 1958 urskiljer Daniel Bell inte mindre än tio olika teorier som alla försökte förklara den sovjetiska verkligheten.³⁶ Runt 1950 publicerades flera socialpsykologiska och kulturella studier (t.ex. Gorer & Rickman 1949, Mead 1951

och Bauer 1952). Senare under 1950- och 60-talen utkom verk som koncentrerade sig på den ekonomiska och sociala utvecklingen och som ofta tog upp frågan om hur och åt vilket håll Sovjetunionen förändrades (t.ex. Bergson 1953, Black 1960, Inkeles & Geiger 1961, Treadgold 1964, Inkeles 1968 och Johnson 1970). I stället för att som totalitarismmodellen se Sovjetunionen som ett "fruset" samhälle som inte kunde förändras poängterade dessa studier den socioekonomiska utveckling som Sovjet genomgick under Chrusjtjovs regim. Frågan var därför åt vilket håll landet utvecklades, inte om det överhuvudtaget kunde förändras. Gentemot vissa forskare "som anser att modern totalitarism såsom den utvecklats i Sovjetunionen är oförändrad och oföränderlig" menade andra forskare nu att en "gradvis demokratisering av det sovjetiska samhället är oundvikligt och [de] hävdar rent av att [de] har konkreta bevis för att processen redan gjort framsteg" (Inkeles och Bauer 1959:377f).

Ur dessa och andra liknande studier utvecklades nya synsätt och perspektiv, och många höll med om att totalitarismmodellen "hade blivit förbisprungen av händelseutvecklingen" och att man nu måste utveckla "nya samhällsvetenskapliga begrepp om förändring, utveckling och 'modernisering'" (Johnson 1970:1). 1968 träffades ett antal forskare för att just diskutera "förändringar i kommunistiska system" och de flesta deltagarna (varken Brzezinski eller Friedrich deltog) höll med om att Sovjetunionen inte var det oföränderliga, statiska och atomiserade samhälle som totalitaristerna hävdade. Istället visade utvecklingen att landet blivit allt mer likt andra "normala" industrisamhällen:

Med moderniseringen av Sovjetunionen kommer stalinismen att försvinna och bereda väg för ett demokratiskt politiskt system som är mer funktionellt för den pluralistiska sociala strukturen som skapats. Ökat välbefinnande och ökad politisk läskunnighet hos hela befolkningen kommer att göra det möjligt för skilda eliter och även för massan av konsumenter och medborgare att delta i det politiska livet. (Meyer, i Johnson 1970:320)

Utvecklingen gick således mot att Sovjetunionen och dess satellitstater blev allt mer lika västerländska samhällen. Denna "konvergensteori" blev mycket populär mot slutet av 60-talet. I Sovjet liksom i USA, menade den, fanns olika politiska eliter som tävlade om makten, och det före detta monolitiska kommunistpartiet hade blivit "en arena för politik" (ibid:26) där olika intressen tävlar om inflytande. Dessa organiserade intressen kunde vara olika i olika studier, men i en mycket inflytelserik bok från 1971 görs en analys av partiapparaten, säkerhetspolisen, militären, industridirektörerna, ekonomerna, författarna och juristerna som exempel på sådana intressegrupper som vuxit fram i det sovjetiska samhället (Skilling & Griffiths 1971).

Tanken bakom teorin var att Stalin med sin snabba industrialisering hade skapat ett mer differentierat och komplext samhälle, och att den nya komplexa samhällsstrukturen och terrorns avskaffande hade lett till uppkomsten av olika intressegrupper som stred inom partiet. Detta innebar att Sovjetunionen inte längre kunde ses som ett totalitärt system, möjligtvis som ett auktoritärt. Den politiska processen kunde dock knappast sägas vara en "genuin pluralism", snarare en "elitpluralism" (ibid:17), dvs. mer oligarkisk än demokratisk till sin karaktär. Men det viktiga var ändå att den sovjetiska politiken gick att analysera med hjälp av vanliga vetenskapliga begrepp. Sovjetunionen var inte fullständigt unikt:

Det råder inte något tvivel om att kommunistisamhället trots dess monolitiska utseende och de påståenden om homogenitet som görs av dess anhängare i själva verket är lika komplext och stratifierat som vilket annat samhälle som helst, och är delat i sociala klasser och i andra kategorier som urskiljs utifrån faktorer som nationalitet och religion. Varje grupp har sina egna värderingar och intressen och sina skarpa interna skillnader, och alla är oundvikligen indragna i konflikt med andra grupper. (Ibid:13)

Konvergensteorin hävdade inte bara att Sovjetunionen och andra kommunistiska stater skulle bli mer lika Väst. Även det motsatta tänktes skulle ske: Väst skulle också närma sig åtminstone viktiga drag i Sovjetunionen såsom fri skola, sjukvård, lagstadgad semester etc. Därför framfördes denna teori ofta av forskare som hade socialistiska sympatier utan att vara positiva till kommunismen. Tanken var att samtidigt som Sovjetunionen höll på att liberaliseras och demokratiseras, men ändå behöll sina socialistiska drag, skulle västerländska samhällen utvecklas mot ett demokratiskt socialistiskt håll. Västliga stater skulle därför bli mer och mer lika ett reformerat Sovjetunionen, och därmed skulle många av problemen i de olika länderna bli gemensamma:

I takt med att Sovjetunionen fortsätter att mogna förvärvar den fler och fler av de drag som är karaktäristiska för den västliga typen av sociala system. Detta åtföljs av en erodering av några av dess egna tidigare särskiljande drag, såsom politisk terror. Nya problem kommer att uppstå, vilka återigen inte eliminerar de gamla men vilka man måste gripa sig an. Så är t.ex. problemet med ungdomskulturen och den svaga integrationen av de unga i storskaliga samhällen i den västliga världen ett problem som fordrar allvarlig uppmärksamhet... Andra delade problem inkluderar resultatet av teknologisk förändring och den efterföljande arbetslösheten... Problemet med fritiden och det hot det utgör, ålderdomens förändrade natur och de sociala frågor som det representerar – fler och fler av dessa frågor kommer att komma i förgrunden i Sovjetunionen på samma sätt som de gjort i andra industrialiserade länder. Om vi i fortsättningen vill ta oss an Sovjetunionen som ett samhälle måste vi ta itu med dessa frågor och ämnen.”³⁷

Denna riktning inom sovjetologin utmanade således själva grunden för totalitarismmodellen, nämligen att Sovjetunionen (tillsammans med Hitlertyskland och det fascistiska Italien, och senare också andra kommuniststater) var en stat ”av en helt ny typ” som inte liknade demokratiska samhällen och därför inte kunde analyseras med vedertagna samhällsvetenskapliga begrepp och synsätt. Den speciella ”frysning” av det totalitära samhället som totalitaristerna talade om i sin abstrakta modell fick ge vika för ett mer utvecklingsteoretiskt synsätt, och frågan vart Sovjetunionen var på väg syntes plötsligt mera öppen än tidigare. Det var inte bara partiet och staten som styrde den sovjetiska utvecklingen, även samhället och dess människor var viktiga faktorer.³⁸

En något annorlunda men också mera direkt kritik mot totalitarismmodellen riktades i en berömd artikel från 1961 av historikern och statsvetaren Robert Tucker, som menade att det var ”ett misstag att likställa inte bara stalinism och fascism utan också kommunism och fascism”. Kommunismen är ett vidare begrepp än stalinism, och genom att kalla allt för kommunism så har man avhänt sig möjligheten att se utvecklingen och förändringarna i Sovjetunionen från Lenin över Stalin till Chrusjtjov. Det var alltså, enligt Tucker, viktigt att skilja leninism från stalinism, och ”ett klart erkännande av detta är en väsentlig och nödvändig förutsättning för att teorin om komparativ politik skall kunna gå framåt” (Tucker 1961:282).

Istället för totalitarismbegreppet med dess jämställande av kommunism och fascism konstruerade Tucker ett nytt begrepp, *revolutionär massrörelsebaserad regim under enpartibeskydd*, förkortat "rörelseregimer". Med detta avsåg han ett antal massrörelsebaserade enparti-regimer – Turkiet under Kemal Atatürk, Nationalistkina under Sun Yat-sen och Chiang Kai-shek, Tunisien under Bourguiba, Egypten under Nasser och Ghana under Nkruma etc – som uppstått under 1900-talet och som hade stora likheter.³⁹ Genom att infoga även Hitlertyskland och Sovjetregimen under detta begrepp kunde alla dessa stater studeras komparativt. De totalitära staterna i Italien, Tyskland och Ryssland var därför inte så unikt nya som påståtts:

Uttryckt på ett annat sätt är det inte den totalitära diktaturen i sig som är en ny politisk form under vårt sekel, utan möjligen en av de former som detta fenomen kan anta. Den särskilda nya typ av politisk formation som behöver studeras både som en generell form och i dess specifika varianter är den revolutionära massrörelsebaserade regimen under enpartibeskydd. (Ibid:7)

"Revisionisterna" inom sovjetologin

1958, samma år som Fainsods Smolenskbok kom ut, inledde Sovjetunionen och USA ett akademiskt kursutbyte (Byrnes 1976). Detta kom att på ett liknande sätt som Harvardprojekten och Smolenskarkivet bli viktigt för sovjetologins utveckling, främst genom att en ny generation sovjetforskare nu fick personlig kontakt med det samhälle de studerade. Efter att under lång tid ha varit hermetiskt tillslutet för västliga besökare – mellan 1938 och 1958 hade inte en enda amerikansk student läst i Ryssland – kunde 1958 till 1975 "kanske så många som 3000 forskarstuderande och forskare från västländer studera eller forska i Sovjetunionen några månader eller ett helt läsår" (Byrnes 1994:104). Detta medförde att många av de yngre sovjetologerna

träffade vanliga sovjetmedborgare och förstod deras liv på sätt som utlänningar haft mycket svårt att göra i årtionden. Impressionistiska vittnesbörder innebar... att totalitarismmodellen undergrävdes. Staten inkräktande visserligen [i ryssarnas liv], men gapet mellan detta inkräktande och mardrömsversionen i 1984 var uppenbar stor och minskade inte. Staten hade inte bara misslyckats med att eliminera "privatlivet". Även sovjetmedborgarnas gästfrihet och det stora värde som dessa satte på vänskap imponerade ofta på amerikanerna, och fick dem att ibland undra om det inte var de själva som tillhörde det folk som hade atomiserats. (Gleason 1984:153)

Under 1970-talet publicerade denna nya generations sovjetologer flera studier som kom att representera ytterligare en utmaning mot totalitarismmodellen. En av de första var historikern Sheila Fitzpatrick⁴⁰ som 1970 publicerade en studie av "upplysningskommisariets" (ungefär utbildningsministeriet) utveckling mellan 1917 och 1921. I boken analyseras en av sovjetstatens institutioner under de första åren efter revolutionen från ett strikt historiskt perspektiv. Även om denna bok är bland de första som anlägger det perspektiv som senare kom att bli utmärkande för den "revisionistiska" skolan inom sovjetologin finns, det inget "revisionistisk manifest" i boken.⁴¹ Vad som gör studien annorlunda är mer den ton Fitzpatrick anlägger. Det finns inga referenser till "bolsjevikernas totalitära embryo", utan kommisariatet framställs som kaotiskt, med stora svårigheterna att få olika beslut verkställda, men människorna som arbetade där var även fyllda av "en känsla av upphetsning och av en värld i ständig förändring, men till det bättre" (Fitzpatrick 2002 [1970]:xi).

Två år innan, 1968, hade en annan bok publicerades där författaren analyserade bolsjevikernas roll i det misslyckade juliupproret 1917. I både sovjetisk och västerländsk historieskrivning hade upproret till stor del setts som kontrollerat av bolsjevikerna. Detta stämde väl överens med den bild som både sovjetideologin och åtminstone vissa delar sovjetologin velat ge: bolsjevikerna var ett enat parti som med vissa undantag var fast beslutet att följa den av Lenin utstakade riktiga (respektive ödesdiga) vägen och massorna vägledades (respektive lurades) av partiets politik. I denna bok visar Rabinowitch hur komplex situationen var i Petrograd sommaren 1917, där "massorna" (främst soldater och arbetare) organiserade sig i en mängd olika typer av organisationer, med flera maktcentra (eller rättare sagt inga definitiva maktcentra) och med ett bolsjevikparti som öppnades på vid gavel och som "var splittrat, inte bara av strategiska och ideologiska skäl, utan också av förekomsten av relativt autonoma partiorganisationer". Inom partiet fanns åtminstone tre maktcentra som ofta förde en motsatt politik: centralkommittén, Allryska militärorganisationen och Petersburgkommittén (Rabinowitch 1991:viif).

I sin nästa bok för Rabinowitch fram analysen av den ryska revolutionen till bolsjevikernas maktövertagande i oktober. Avsikten är "att så fullständigt och noggrant som möjligt rekonstruera utvecklingen av 'revolutionen underifrån' och inställningen och aktiviteten hos och situationen för bolsjevikernas partiorganisation på alla nivåer i Petrograd mellan februari och oktober 1917" (Rabinowitch 1976:xvii). Istället för att förklara maktövertagande i oktober med att bolsjevikerna var ett monolitiskt parti som likt en armé med en generalstab ledde den lyckosamma kuppen, menar Rabinowitch att "oktoberkuppen" var en genuint folklig revolution. Avgörande för maktövertagandet var därför "såväl partiets interna relativt demokratiska, toleranta och decentraliserade struktur och arbetssätt som dess i grunden öppna och massinriktade karaktär – i slående kontrast till den traditionella leninistiska modellen" (ibid: 311).

I en tredje bok som kom 2007 fortsätter Rabinowitch analysen av den ryska revolutionen med hur den utvecklades under bolsjevikernas första år vid makten. De tidigare böckerna hade visat att bolsjevikerna hade segrat "delvis på grund av deras öppna, relativt demokratiska och decentraliserade karaktär", och om "sovjeterna var genuint demokratiskt embryonala organisationer för folkligt självstyre... hur kunde sovjeterna och andra oberoende massorganisationer så hastigt förstöras?... Hur kan man förklara den utomordentliga snabbhet med vilken idealen [om ett egalitärt samhälle och ett demokratisk socialistisk flerpartisystem] förändrades och bolsjevikernas auktoritära drag befästes?" (Rabinowitch 2008:x). Boken är en noggrann genomgång av bolsjevikernas första år fram till firandet på den första årsdagen av oktoberrevolutionen den 7-9 november 1918. Rabinowitch svar på sin egen fråga ovan lyder:

Varken revolutionär ideologi eller etablerade mönster av diktatoriskt beteende är en bra hjälp för att förklara grundläggande förändringar i bolsjevikpartiets karaktär och politiska roll mellan november 1917 och november 1918. Faktum är att Petrogradsbolsjevikern var tvungna att omvandla sig från rebeller till härskare utan att kunna dra nytta av en långtgående plan eller ens ett begrepp om vägen. Viktigast i utformningen av partiets och sovjeternas tidigaste utveckling, deras förhållande till varandra och Sovjets politiska system i allmänhet, var de realiteter som bolsjevikerna mötte i sin ofta till synes hopplösa kamp för överlevnad. (Ibid: 390)

Det finns här ingen möjlighet att ta upp ens en bråkdel av alla som kan kategoriseras som ”revisionister”, bara titlarna på deras böcker och artiklar skulle fylla ett helt kapitel. Men några av dem som väckte mer uppståndelse än andra kan nämnas. Förutom Fitzpatricks många texter, som förutom en mängd debattinlägg kretsar runt den kulturella och sociala utvecklingen under NEP och Stalins revolution, kan tre inflytelserika verk lyftas fram: Stephen Cohens biografi om Bucharin, Jerry Houghs omarbetsning av Fainsods klassiska *How Russia is Ruled* som kom i en ny upplaga 1979 med den nya titeln *How Soviet Union is Governed* samt Arch Gettys ”omtolkning” av 30-talets utrensningar i *Origins of the Great Purge* (1985). Dessa forskare har också varit mycket aktiva i debatten om Sovjetunionen och sovjetologin, även om de också har kritiserat varandra. Speciellt Cohen har flera gånger uttryckt farhågor för att delar av ”den nya kohorten socialhistoriker... blundar med ett eller båda ögonen för en betydande dimension av [30-talets] sociala verklighet – den utdragna massterrorn under Stalins år” (Cohen 1986:378).

I sin Bucharinbiografi diskuterar Cohen en fråga som Tucker (vars student han var) redan lyft fram, frågan om det fanns en nödvändig utveckling av bolsjevikernas revolution från Lenin till Stalin. Enligt Cohen finns ingen sådan historisk oundviklighet, det finns alltid historiska alternativ och Bucharins mer försiktiga politik för socialism under 1920-talet var ett sådant alternativ. Tidigare hade Trotskij, åtminstone av hans anhängare och av hans biograf Isaac Deutsch, setts som det enda alternativet till Stalin, men han hade krossats av Rysslands sociala efterblivenhet.⁴² För majoriteten av sovjetforskarna hade

den stalinistiska politiken alltifrån tvångskollektiviseringen av bönderna 1929-33 till det tjugoåriga systemet med massterror och fångläger antingen oundvikligt vuxit fram ur bolsjevikpartiets natur och dess revolution eller också ha varit nödvändig för moderniseringen av ett fattigt bondesamhälle. (Cohen 1981:435)

Men Bucharins nederlag mot Stalin hade enligt Cohen bestämda historiska förklaringar, som delvis handlade om den interna utvecklingen i partiet där ”kampens avgränsade och slutna natur” i partitoppen gjorde det omöjligt för Bucharin att vända sig till grupper ”utanför den högsta partiledningen och... utanför själva partiet [bland] bondemajoriteten” (ibid:363f) där han hade ett starkt stöd. Genom att ersätta alla Bucharins anhängare i lokala partiorganisationer lyckades Stalin driva igenom att Bucharin och dennes politiska anhängare i partitoppen och i regionerna utmålades som ”högeravvikare” och så småningom fick Stalin många av dem avsätta, anklagade, dömda och avrättade.

Utvecklingen från Lenin till Stalin var således inte så oundviklig som både den officiella sovjetideologin och delar av sovjetologin hävdade. Enligt Cohen var ”bucharinismen en mer liberal och human variant av rysk kommunism, med dess inhemska auktoritära traditioner. Delvis inspirerad av Lenins egna omprövningar mot slutet av sitt liv sökte Bucharin efter en väg för den sovjetiska utvecklingen som skulle undvika de mest brutala aspekterna av dessa traditioner eller något ännu värre” (ibid:443). Denna ”liberala och humanistiska variant” har i själva verket varit en ständig följeslagare till den dominerande stalinistiska varianten, alltifrån uppkomsten av en eurokommunism i Västeuropa, över sökandet efter en ”socialism med mänskligt ansikte” i Östeuropa till de reformförsök Gorbatjov inledde mot slutet av 1980-ta-

let. Här har Bucharin och NEP setts som ett möjligt alternativ till ”totalitarismen” under Stalin, inte minst därför att det var Lenin själv som drev igenom NEP mot slutet av sitt liv. Revisionisterna kritiserar därför tanken på en ”obruten kontinuitet mellan bolsjevism och stalinism” (Cohen 1986:40).

När Fainsods klassiska *How Russia is Ruled*, som var den första och mest använda historieskrivning om Sovjetunionen utifrån ett totalitaristiskt perspektiv, gavs ut av Jerry Hough i en omarbetad upplaga med titeln *How the Soviet Union is Governed*, var det inte bara titeln som ändrats, boken hade också bearbetats så grundligt att många undrade varför Fainsod fortfarande stod som medförfattare.⁴³ Titelförändringen var symptomatisk. Där Fainsod ”koncenerade sig på de tekniker som bolsjevikerna – och sedan Stalin – hade använt för att ta kontroll över det ryska politiska systemet och deras förmåga att behålla kontrollen” analyserade Hough ”hur politiken formas och hur Sovjetunionen regeras” (Hought & Fainsod 1979:vi). Tyngdpunkten låg således inte längre på *regimens* väg till makten, utan på hur Sovjetunionen som *system* fungerade, en illustration på utvecklingen inom sovjetologin från totalitaristernas koncentration på ideologi och elitens politik till revisionisternas hävdande att landet måste kunna studeras som vilket samhälle som helst. Där det var möjligt hade därför Hough i sin revidering ”försökt att analysera grupperingar och ömsesidiga relationer mellan institutioner” (ibid:vii). Skälet var att forskarna i tidigare analyser (även Fainsods) främst hade intresserat sig för politikens ”out-put”, dvs hur regimen styrde landet. Hough och revisionisterna i allmänhet fäste större vikt vid politikens ”in-put”, dvs. analyserade de politiska processer varigenom inflytandet från olika elitgrupper påverkade regimen.

Detta innebar att den politiska processen i Sovjetunionen kunde studeras med helt normala västerländska teorier, och t.ex. USA:s politiska ”in-put-processer” kunde jämföras med Sovjetunionens. Lobbygrupper i Washington som försökte påverka Vita huset var kanske inte så olika de olika ”intressegrupper” som försökte påverka Kreml. Därmed var totalitarismmodellen, med dess hävdande av sovjetsstatens unicitet och dess totala motsats till liberala stater, helt upp-och-ner-vänd. I ett avslutande kapitel diskuteras Sovjetunionens framtid och – ehuru mycket försiktigt och med många reservationer – menar Hough att det finns två huvudalternativ för Sovjetunionens utveckling på 1980-talet och framåt: Utveckling mot konstitutionell demokrati med tillhörande liberalisering eller att olika brister i systemet, t.ex. successionsordningen efter Brezjnev och regimens allt mer ålderstigna natur, leder till omfattande kriser. Även om Hough inte tror på ”utvecklandet av en helt konstitutionell demokrati i Sovjetunionen i en nära framtid” om inte nolltillväxt sker i ekonomin eller det politiska systemet i Östeuropa kollapsar”, så kan en ny, yngre och vitalare generalsekreterare tillsammans med en yngre, liberalare generation genomföra de reformer som sovjetsystemet behöver. Frågan om hur och till vem makten kom att överföras efter Brezjnev skulle därför avgöra mycket av Sovjetunionens framtid: ”Nästa succession har potentialen att bli en riktig kris och resultera i mer radikala förändringar, om inte omedelbart så åtminstone i dess senare stadier.” (ibid:575). Hough missade Andropov och Tjernenko, men i övrigt fick han rätt.

Debatten om Stalins terror

På 1980-talet kom en ny fråga att dominera debatten mellan totalitarister och revisionister, frågan om Stalins terror, främst på 30-talet. Orsaken till att detta tema kom på dagordningen var dels att många av de yngre historikerna som publicerade sig hade valt 30-talet som sitt studieobjekt, och dels att många av de äldre forskarna ansåg att de yngre underskattade både terrorns omfattning, grymhet och dess betydelse för hur systemet byggdes upp. Speciellt kritiserades Gettys *Origins of the Great Purges* som av många betraktades som ett försök att försvara Stalin och befria honom från hans moraliska skuld till vad som skett.⁴⁴ Getty förnekar detta och menar att

även om den moraliska frågan tycks klar, är de historiska frågorna det inte. Om det vore tillräckligt att fastställa skuldbördan behövs ingen historisk forskning. Till varje förståelse av varför någonting hände är det först av allt nödvändigt att veta vad som hände. (Getty 1985:9)

Den bild som Getty målar upp av 30-talets utrensningar liknar mer den som presenterades av Fainsod i *Smolensk under Soviet Rule* (även Getty byggde till stor del på Smolenskarkivet) än den gängse bilden av Stalins 30-tal. I denna bild sågs det sovjetiska samhället som ”någonting som utnyttjades och formades av det totalitära ledarskapet, [och] socialt stöd för regimen skapades av propaganda och genomdrevs med terror” (Getty & Manning 1994:4), men enligt Getty hade kommunistpartiet ännu inte ”penetrerat varje hörn av ryskt liv... Sovjetryssland liknade på 30-talet mer ett efterblivet traditionellt samhälle än ett sofistikerat totalitärt system” (Getty 1985:27). Inte heller kommunistpartiet var den enade kamporganisation som både regimen självt och dess västliga utforskare hade utmålat det som:

[Kommunistpartiet var] varken monolitiskt eller disciplinerat. Dess övre skikt var splittrat, och dess lägre organisationer var disorganiserade, kaotiska och odisciplinerade. Ledarna i Moskva var splittrade i politiska frågor, och de centrala ledarna var oense med de regionala sekreterarna, vilkas organisationer led av inre oordning och konflikter. En växande medlemsskara i partiet, som innehöll politiskt illitterata och apolitiska opportunisterna plus en lat och okänslig ledning i regionerna, var knappast den rätta formeln för ett leninistiskt parti. En sådant klumpig och ohanterlig organisation kan inte ha varit ett effektivt och tillfredsställande instrument för Moskvans syften. (Getty 1985:37)

Terrorn på 30-talet utgjordes dessutom av flera olika och ibland sammanvävda processer: kollektiviseringen av bönder och ”utrotandet av kulakerna som klass”, utrensningar inom partiet, ett antal olika kontroller och utbyten av medlemskort i kommunistpartiet (*tjistka*),⁴⁵ uppgörelser med den gamla oppositionen osv. Varje process hade sitt speciella sammanhang och sina speciella orsaker, men såg man dem från historiskt avstånd kunde de tyckas vara en del av en stor terrorplan som regimen – och ytterst Stalin – lade på det försvarslösa sovjetiska folket. Men, menar Getty, en del av dem som dömdes var faktiskt korrumperade och hade begått brott, och i många fall spelade intriger på olika nivåer inom partiet, vanligt folks ilska mot de nya härskarna och avundsjuka mot dem som lyckats ta sig upp i det nya samhället, en stor roll. Terrorn var således inte bara regimen sätt att inrätta en totalitär diktatur, den bestod vid närmare granskning av samhälleliga processer där miljontals medborgare aktivt deltog, förutom de som blev offer. Detta innebar att totalitaristernas bild av Sovjet som ”ett fruset och atomiserat samhälle” knappast stämde med verkligheten.

Getty ville inte frånta Stalin och hans ”kumpaner” deras ansvar och därmed rentvå dem från deras skuld. Stalin och den högsta överlevande partiledningen bar utan tvivel det yttersta ansvaret för terrorvågorna. Men även om man ”erkänner Stalins enorma roll i terrorn” återstår ändå frågor om

hur mycket terrorn var pådriven ovanifrån eller underifrån, statens effektivitet eller ineffektivitet i denna process, och statens eller samhällets relativa inflytande... Även om Stalin tände gnistan krävde terrorkatastrofen torrt fnöske och gynnsamma vindar för att bli vad den blev. Det finns åtminstone två sidor av denna historia, den personliga och den kontextuella, vilka konstant interagerade med varandra, input ovanifrån och underifrån. Eftersom så mycket har skrivits om Stalins roll kan det vara nyttigt... att studera varför så mycket torrt fnöske fanns tillgängligt och varför vindarna blåste i den riktning de gjorde. (Getty & Manning 1994:14f)

Getty riktade också kritik mot hur tidigare analyser av 30-talets terror, som Robert Conquests *Den stora terrorn* och den ryske historikern Roy Medvedevs *Let History Judge*, använt sig av källor. Deras skildringar av 30-talets terror byggde i huvudsak på f.d. och ofta anonyma lägerfångars vittnesmål, på sovjetiska avhoppares uppgifter, publicerade och opublicerade memoarer och inte minst på Chrusjtjovs tal vid 20:e partikongressen 1956 om ”Stalins brott”. Getty själv bygger främst på ”källor från arkiv och press... och den samlade produktionen av emigrantmemoarer och sovjetisk underjordisk press (*samizdat*) spelar liten roll” i hans analys (Getty 1985:211).⁴⁶ Alltför länge, menar han, har

monstrositeten i Stalins brott och formandet av attityder under kalla kriget bidragit till vad som i andra forskningsområden skulle uppfattas som slarvig och metodologisk undermålig vetenskaplig noggrannhet... Lyckligtvis börjar historieskrivningen om Stalinperioden – liksom om den franska eller ryska revolutionen – att växa ifrån sin ensidiga koncentration på den Store Ledaren. Det är dags att använda alla källor i studiet av stalinismens politiska historia. (Ibid: 220)

Cohen, Hough, Getty och andra revisionister menar således att Sovjetunionens historia inte kan reduceras till ”de stora männen”, till regimens utveckling eller till den officiella ideologins inflytande. Man måste behandla landet som ett *samhälle*, med sociala processer på olika nivåer som interagerade med varandra och där den politiska utvecklingen inte var given i det ögonblick bolsjevikerna tog makten. De som bygger på totalitarismmodellen hävdar att ”den totalitära sovjetstaten försökte omvandla samhället i enlighet med den marxist-leninistiska ideologin, använde kommunistpartiet som en mobiliseringsagent och förstärkte sina diktat med polistvång och terror. Samhället reduceras [av dem] till ett objekt, trögt och utan kännetecken, format och manipulerat av den totalitära regimens energiska handlingar” (Fitzpatrick 1986a:359). Revisionister framhäver istället de impulser som kom ”from below”, från miljon-tals vanliga människor. Getty själv menar i en artikel att

det tycks allt klarare att misslyckandet med att bygga kommunismen efter 1917 handlade mindre om Stalins personlighet, patologi eller ’misstag’ och mer om den slutliga triumfen för den sociala verkligheten, underifrån, över bolsjevikernas utopiska politik och administrativa brister. Även när staten tycktes triumfera över samhället, såsom vid kollektiviseringen, var den tvingad att acceptera betydande kompromisser. Samhället förändrade bolsjevikerna lika mycket som de förändrade samhället. (Getty 1987:393)

I en senare bok som främst innehåller dokument från 1930-talet som släppts i samband med att ryska arkiv öppnats under 1990-talet återkommer Getty till frågan. Det handlar inte om att befria Stalin från det moraliska ansvaret för utrensningarna och terrorn,⁴⁷ utan om att ”försöka förstå det social, politiska och ekonomiska system i vilket människorna i Sovjetunionen levde och arbetade i under 1930-talet, men också dessa människors bakgrunder, erfarenheter, förutfattade meningar och det tänkande de medförde till politiken. Slutligen, det svåraste är att vi måste studera människornas handlingar, speciellt de politiska aktörerna när de interagerar med sin omgivning. Genom att presentera dessa dokument i ljuset av sådana frågor hoppas vi att kunna ge några insikter i den allra svåraste frågan vad gäller terrorn: Hur var det överhuvudtaget möjligt?” (Getty & Naumov 1999:10).

Sovjetologin och Sovjetunionens upplösning

Debatten mellan ”totalitarister” och ”revisionister” (även om få av de inblandade accepterar beteckningarna pekar de ändå ut en viktig skiljelinje inom sovjetologin) rasade vidare under 1980-talet och fick ytterligare bränsle i det kyligare politiska klimatet som uppstod efter Sovjets invasion i Afghanistan 1979 och den amerikanske presidenten Reagans utpekande av Sovjetunionen som ”ondskans imperium”. Efter Gorbatjovs makttillträde 1985 kom debatten in i en ny fas.⁴⁸ En viktig fråga som var invävd i den var om Sovjetunionen kunde förändras, och när *perestrojka* och *glasnost* introducerades tycktes frågan i titeln på en bok, *Is Russia Reformable?* (Daniels 1988), kunna besvaras jakande. Sovjetunionen tycktes vara ett normalt samhälle med normala sociala processer, och totalitaristerna hade inte sett att ”landet genomgått en revolution medan Brezjnev sov” (Walker 1987:234). Detta berodde på, menade en av de mest namnkunniga revisionisterna, att begreppet totalitarism i grunden var av ideologisk natur:

Fastän termen mycket väl fyllde sin ideologiska funktion, så var det oanvändbart som begreppslig kategori. Det hade inget att säga om varifrån systemet kom, vart det var på väg, vilka slags förändringar det genomgick, om det överhuvudtaget genomgick några förändringar, och hur man skulle studera det kritiskt och seriöst. I själva verket var termen själv, i detta sammanhang, ”totalitär” i sin tomma självtillräcklighet. Det erkände inte någon förändringsmekanism i Sovjetunionen och hade ingen användning för ens en skugga av någon historisk process. (Lewin 1988:3)

Motsidan hävdade å sin sida att Gorbatjov i likhet med Chrusjtjov skulle bli avsatt och landet återgå till det ”frusna och atomiserade samhälle” det varit under Stalin och Brezjnev. När ”Statliga kommittén för det extraordinära läget” genomförde sin kupp i augusti 1991 tycktes dessa förutsägelser slå in. När så Sovjetunionen rasade samman i den hastiga utvecklingen under hösten 1991 förändrades styrkeförhållandena mellan revisionisterna och totalitaristerna. Nu var det de senare som triumferade, ty vad som hände stämde ju precis med vad de så länge hade förutsagt: Den kommunistiska regimen kunde inte förändras, bara avskaffas. Den tidigare stabiliteten hade varit ett sken, och i motsats till vad mängder av forskare hade hävdade hade regimen aldrig varit legitim, och dess insats för ”utveckling” och ”modernisering” hade bara varit en enda stor katastrof. Som en av de ledande företrädarna för totalitarismmodellen trium-

fatoriskt utropade: "Om kommunismen slutligen rasade samman som ett korthus beror det på att den alltid varit ett korthus" (Malia 1994:496). En annan kritiserade revisionisterna inte bara i sakfrågorna, utan menade också att man i deras

arbeten sällan finner något som avviker från rättesnöret eller plötsliga inspirationsblixtar som förvånar läsaren. De staplar fakta på fakta, statistik på statistik, allt stöttat av en tung apparat av lärda referenser, men de saknar den grundläggande kvalitén hos goda historiker att kunna skilja det viktiga från det triviala. De behandlar alla fakta och siffror som om de vore lika betydelsefulla, uppenbarligen i hopp om att själva mängden ska få läsaren att acceptera deras slutsatser. Det saknas inte bara humanism i deras verk, det finns heller inte något liv, inga svep, ingenting som kan utmana fantasin... För den som i många år undervisat på universitetet får detta material knappt godkänt eller underkänt... Kommunismens sammanbrott i Ryssland har inneburit ett svårt slag för det revisionistiska sällskapet som det knappast kommer att hämta sig från. (Pipes 1993:77ff)

Saken blev ur revisionisternas synvinkel inte bättre av att även många östeuropeiska forskare under 1980-talet hade börjat använda begreppet totalitarism som en beskrivning på den egna eller den sovjetiska regimen. Under glasnost blev det till slut också möjligt att ta upp begreppet i själva Sovjetunionen (t.ex. Kara-Murza 1989), alltså samtidigt som en majoritet av sovjetologerna i väst undvek ordet. Sovjetunionens upplösning och "segern över kommunismen" innebar att totalitarismmodellen slutgiltigt verkade ha vunnit. Den debatt som trots allt fortsatt och den mängd böcker och artiklar med ett "revisionistiskt perspektiv" som fortsatt att publiceras, nu av en ännu yngre generation, har återvänt till specialisternas skara.⁴⁹ I det offentliga samtalet om kommunismen har onekligen totalitaristerna fått genomslag för sin bild av "den onda kommunismen". Detta genomslag byggde inte främst på den vetenskapliga debatten, snarare på politiska och ideologiska förhållanden i samtiden.⁵⁰ Hegemonin för detta synsätt blev så stark att en av de "anklagade", förre Vänsterpartiledaren H.C. Hermansson, undrade:

Fenomenet Sovjetunionen finns idag inte längre, men är vi – och historien – därmed färdiga med det? Man kan inte avfärda nära ett sekels historia i ett stort land och med återverkningar på hela världsutvecklingen bara med ett enda penndrag. Vad var det som gick fel i den revolutionära utveckling som började 1917 och som obestriddligen från begynnelsen hade socialistiska förtecken? Var bristen på demokrati avgörande, liksom hela det leninistiska partibegreppet? Kommer den ryska revolutionen att i framtidens historiesyn ges en plats parallell till den franska revolutionen, eller kommer den att betraktas som en statskupp utförd av en minoritet? (Hermansson 1997:7)

Sovjetunionens upplösning innebar ytterligare en sak för sovjetologin. Det faktum att femton nya stater efterträdde unionen innebar att man nu kunde se sovjetepoken som just en epok i respektive lands, inklusive Rysslands, historia. Om man uppfattar sovjetepoken främst som en fas i Rysslands historiska utveckling – och därmed Sovjetunionen som en fortsättning på det gamla tsarimperiet – uppstår frågor om sambanden mellan det gamla Ryssland och det "socialistiska bygge" som ägde rum under sovjettiden. Utöver debatten om kontinuiteten från Lenin till Stalin uppstår då en motsvarande debatt om kontinuiteten från det gamla Ryssland över Sovjet till det nya Ryssland. Detta är inte minst viktigt för det postkommunistiska Rysslands utveckling och sökande efter identitet, men det är också viktigt i försöken att förstå och förklara Sovjetunionens utveckling. På ett liknande sätt som det nuvarande Ryssland bär på ett stort arv från sovjettiden bär utformandet av sovjetsystemet och sovjetsamhällets utveckling på ett stort arv från det förrevolutionära Ryssland. Sovjetregimens fall medförde därför att en

del sovjetkännare menade att det var nödvändigt att ”tänka om hela det sovjetiska experimentet” och placera in det i sin historiska kontext.⁵¹

Betydelsen av det gamla förrevolutionära Ryssland för utvecklingen efter revolutionen har funnits med som en underström i sovjetologin, men har sällan lyfts fram och diskuterats.⁵² Även om Sovjetunionen i början av sin existens av de flesta uppfattades främst som ett specifikt *ryskt*, ehuru av revolutionen omstöpt, fenomen (se ovan sid xx), medförde det kalla kriget och motsatsställningen till USA att landet alltmer kom att mera uppfattas som ett totalitärt *kommunistiskt* fenomen. Den tidiga kommunistiska regimens avståndstagande från tsarregimen och hävdande att den byggde ett nytt samhälle fick därför sin motsvarighet och bekräftelse i sovjetologernas analyser: Sovjetunionen var en ny och unik företeelse som inte kunde jämföras med något annat (utom Nazityskland, det fascistiska Italien och andra kommuniststater). På så sätt stödde de ideologiska motståndarna varandra genom att bekräfta varandras bild av landet. I denna situation var det inte lätt för de kulturhistoriskt inriktade forskarna att hävda sitt ”kontinuitetsparadigm”.

Frågan om det förrevolutionära Rysslands roll i upprättandet av bolsjevikregimen, och förrevolutionära institutioners och traditioners roll i uppbyggandet av sovjetmakten, tillför ytterligare en dimension till försöken att förstå och förklara Sovjetunionen. Det är här givetvis inte en fråga om att reducera Sovjetunionen till Tsarryssland, och hävda att ingenting skiljde dem åt. Det vore absurt. Men det finns allt för många analogier mellan sovjetregimen och de olika tsarregimerna för att detta eventuella ”stigberoende” inte skulle kunna tas med i analysen. Detta innebär inte att det inte skedde någon revolution 1917-21, det innebär bara att ”det gamla Ryssland” fanns kvar under de första åren av revolutionen, och det var just dessa år som formade grunderna i det nya samhället. Därför uppstår nya institutioner som till vissa delar är modellerade på gamla förhållanden, och gamla tänkesätt, vanor och traditioner lever kvar för att bara gradvis förändras hos både befolkning och eliten.⁵³

Denna långa historiska aspekt hade inte varit helt frånvarande i sovjetologernas analyser. När t.ex. en av de främste totalitaristerna, historikern Richard Pipes, i sin *Russia Under the Old Régime* (1974) skrev att ”till skillnad från de flesta historiker som söker rötterna till 1900-talets totalitarism i västliga idéer, söker jag dem i ryska institutioner” fick han kritik för sin tes om ”kontinuiteten mellan de politiska praktikerna i det moskovitiska och det sena kejsarliga Ryssland (1878-1905) å ena sidan och de i Sovjetunionen på den andra. Denna tes missbehagade både kommunistiska historiker och deras opponenter, antikommunistiska nationalister, som av olika skäl hävdade att oktober 1917 markerade ett grundläggande brott i den ryska historien.” (Pipes 1992: xixff). Till skillnad från Arendt och Talmond menar Pipes således att totalitarismen främst är en inhemsk rysk tradition, och att därför den västliga socialistiska traditionen spelade mindre roll för Sovjets utveckling.⁵⁴

Frågan om Rysslands roll i formandet av det kommunistiska Sovjetunionen har därmed kommit att bli en ny diskussionspunkt inom sovjetologin, som delvis splittrat de tidigare totalitaristiska och revisionistiska lägren. Där vissa av de förra – som Pipes ovan – åtminstone ser en bakgrund till kommunismen i det förrevolutionära Ryssland, menar andra att det fortfarande är socialismen som är den enda faktorn som kan förklara utvecklingen efter revolutionen:

Och Rysslands bidrag till detta drama? Hennes roll var knappast att fördärva experimentet, som en bekväm historisk syndabocksteori vill ha det till. Rysslands roll var snarare att förse experimentet med en social *tabula rasa* i form av ett civilt samhälle, sönderslaget av ett modernt krig, vilket skapade en brist på balanserande krafter som tillät Partiet att realisera sin fantasi. Detta bidrag var emellertid ett nödvändigt men inte ett tillräckligt villkor för det kommunistiska äventyret. Det ryska kaoset kunde i sig ha skapat en nationell auktoritär regim av endast regional betydelse. Men det var den ideologiska socialismen som visade sig vara det tillräckliga villkoret för att utlösa den världshistoriska sovjetiska tragedin. (Malia 1994:504)

En rakt motsatt ståndpunkt om relationen mellan det gamla Ryssland och den socialistiska traditionen intas av en annan sovjetforskare, som menar att ”det är lika sant om det ryska samhället som om vilket annat samhälle som helst att en värdering av det nuvarande som inte är grundad i kunskap om det förgångna riskerar att bli ytlig och förvanskad” (Action 1995:xii). Detta gäller även förhållandet mellan Tsarryssland och Sovjetunionen:

Även om 1917 med all rätt uppfattas som en cesur i landets utveckling, så är det likaledes sant att varken bolsjevikrevolutionen eller den riktning som togs av den postrevolutionära bolsjevikregimen kan förstås utan hänvisning till vad som hänt tidigare. Den yttersta vänsterns seger 1917 var ingen lyckträff. Den var inte ett hantverk av ett fåtal röda intellektuella, utan resultatet av en akut social polarisering. Inte heller agerade bolsjevikerna när de kommit till makten på en *tabula rasa*. Ryssland erbjöd inget passivt isolerat socialt laboratorium i vilken den europeiska socialistiska traditionens drömmar kunde testas vetenskapligt. Till sina sista dagar reflekterade varje aspekt den sovjetiska ”socialismen” arvet från Tsarryssland. För att bedöma detta arv är det väsentligt att förstå naturen hos de socioekonomiska förändringarna, vilka frambringades av både internationellt och inhemskt tryck som började destabilisera imperiet från mitten av 1800-talet. Detta kräver i sin tur en förståelse av det traditionella samhälle som dessa förändringar kolliderade mot, den politiska, sociala, ekonomiska och kulturella kompositionen hos det kejserliga Ryssland i dess början. Utgångspunkten måste vara en undersökning av det sätt på vilket imperiet formades. (Ibid:xiii).

Sovjetologins kulturella vändning

Under 1990-talet avklingade naturligt nog de mest intensiva och ideologiskt laddade debatterna i takt med att allt fler år gick efter Sovjetunionens upplösning. Några av de yngre sovjetologerna övergick till att forska om det nya Ryssland eller någon annan del av den forna unionen, men inom sovjetforskningen uppstod ytterligare ett ”paradigm i och med att en ny generation som var skolad i postmodernistiska eller poststrukturalistiska språkteorier började analysera sovjetiska fenomen på ett nytt sätt.⁵⁵ På så sätt skedde inom sovjetologin en liknande ”cultural turn” som inom annan samhällsvetenskap. Där ”totalitaristerna” utmärktes av att de analyserade Sovjetunionen ”from above” och att partiet, dess ledning och ideologi varit centrala studieområden, och ”revisionisterna” hade skrivit historien ”from below” och istället för politisk historia forskat om sociala förhållanden i periferin eller på lägre nivåer i samhället kom nu ett antal forskare att intressera sig för kultur- och identitetsfrågor och för symboliska nivåer av den ryska revolutionen och i olika faser av Sovjetunionen. Givetvis var studier av rysk eller sovjetisk kultur inte något nytt studieområde, men liksom i väst kopplades de nya kulturstudierna till nya studieområden som analyserades utifrån nya teoretiska perspektiv. 1998 skrev redaktörerna i en antologi om ”cultural studies” att det ”[u]nder de senaste åren har skett en påtaglig ökning av kulturstudier av rysk och speciellt Sovjets historia. Detta avspeglar en mer generell trend i historisk forskning i Väst och inflytandet från nya

forskningsområden som öppnats för att lyfta fram tidigare okända berättelser, i synnerhet kvinnohistoria, de svartas historia och de homosexuellas historia” och fortsätter:

Postulerandet av Sovjet som den 'andre' mot vilken Väst måste kämpa i klara ekonomiska, ideologiska och moraliska termer sammanfattades i totalitarismmodellen som allmänt användes i analysen av Sovjetunionens utveckling. Där statsvetare använde totalitarismmodellen relativt grovt men ändå komparativt, underströk historiker som använde modellen det unika i landets bana. Då de argumenterade att det var bara de som helt tog med i beräkningen Rysslans speciella kulturella egenheter föll de in i samma slags kulturella isolationism som Sovjetunionen själv. Moderniseringsteorierna, som mera fokuserade på sociala och ekonomiska förhållanden än på politiska i sin strävan att markera gemensamma erfarenheter mellan Sovjet och Väst, öppnade sig för en kritik om grov ekonomisk determinism och kulturell okänslighet. (Kelly & Shepard 1998:4)

Denna ”kulturella omsvängning” är om möjligt mer komplex och mångfasetterad än såväl totalitaristernas och revisionisternas som modernisternas synsätt och analyser. Men det finns ändå vissa teman som går igenom i många av de arbeten som publicerats efter 1991, och som enskilda verk förebådade redan innan. Ett sådant tema handlar om en typ av analyser av de olika klasser som deltog i den ryska revolutionen och i inbördeskriget, och hur t.ex. de ryska arbetarna utvecklade ett proletärt självmedvetande som blev lyhört för bolsjevikernas och men-sjevikernas klasspropaganda (Steinberg 2001). Andra verk som studerar arbetarklassidentiteter och symboliska nivåer finns i en analys av *stachanovismen*, den rörelse som döptes efter kolgruvearbetaren Andrej Stachanov ”som på natten mellan den 30:e och 31:a augusti 1935 bröt 102 ton kol, eller fjorton gånger sin kvot” (Siegelbaum 1990:2), och en antologi om utvecklingen av arbetarklassidentiteter före, under och efter revolutionen 1917 (Siegelbaum & Suny 1994). Det talade och skrivna språket och andra symboler spelade en stor roll i detta utvecklande av arbetarnas självmedvetande, och en av studierna handlar om ”de sätt på vilket språket användes för att definiera identiteter och skapa nya meningar i 1917 års politik.” Här, och i andra liknande studier, definieras språket ”i dess vidaste betydelse, som sånger och texter, symboliska fanor och emblem, bilder och monument, banderoller och slogans, vardagligt tal och rykten, kläder och kroppsspråk, massans ritualiserade demonstrationer, parader och andra ceremonier för att representera och visa sin trohet mot idén om ’revolutionen’ (Figes & Kolonitskii 1999:1). Flera studier undersöker vardagslivets villkor under olika faser av Sovjetunionens utveckling, såsom Shiela Fitzpatricks klassiska *Everyday Stalinism* (1999), Siegelbaum & Sokolov (2000) som handlar om hur olika arbetargrupper reagerade på ”den socialistiska offensiven” under 1930-talet och Olga Velikanovas (2013) analys av hur ”vanligt folk” uppfattade den nya regimens politik under 1920-talet. Analyser av dagböcker har blivit en metod att komma åt hur människor reagerade på olika händelser under sovjettiden, alltifrån hur motståndare till revolutionen upplevde dessa dramatiska år i sin vardag (Got’e 1988, Bunin 1998) till hur människor i förtroende skrev i sin dagbok vad de egentligen tänkte om regimen under 1930-talets mörkaste år (Garros m.fl. 1995, Hellbeck 1996, 1998 och 2000). Slutligen har flera av de senare studierna som publicerats ett tydligt genusperspektiv, t.ex. Fitzpatrick & Slezkine (2000) eller Goldman (2002).

När forskningen om Sovjetunionen på detta sätt har ”tagit läsarna djupare in i revolutionens diskursiva verklighet” (Steinberg 2001:5) kan man säga att sovjetstudierna har nått en

konkret nivå som blivit möjlig just på grund av att Sovjet med dess stängda gränser och slutna arkiv försvunnit. Även om inte alla arkiv har öppnats har tillträdet till många arkiv för många forskare inneburit att man kunnat fördjupa och komplettera sina tidigare analyser, för andra att man i stort sett vidhåller sina tidigare ståndpunkter.⁵⁶

Det är dock tydligt att det inom forskningen funnits olika generationer som varit påverkade av de förhållanden som de haft att verka inom, och att teoretiska och forskningsmässiga ställningstaganden har förändrats därför att nya generationer växer upp under nya förhållanden. Att totalitaristerna inledde sin forskning om Sovjetunionen när kalla kriget precis hade startat lever kvar i denna nu åldrande grupp, även om givetvis inte alla av de äldre eller numera avlidna forskarna var anhängare av totalitarismmodellen. Efter detta kom en ny generation av sovjetologer att utbildas och inleda sin forskarkarriär under Chrusjtjovs ”töväder”, vilket gjorde att många av dessa revisionister mer uppfattade Sovjet som ett ”vanligt” land än som ett fullständigt unikt ”fruset” samhälle. Det hårdnande politiska klimat som följde på invasionen i Tjeckoslovakien 1968 och än mer efter intåget i Afghanistan 1979 medförde att debatterna kom att fortsätta, för att under Gorbatjov koncentreras på Sovjets överlevnad överhuvudtaget. På motsvarande sätt har det nu efter Sovjetunionens upplösning kommit en ny generation som gått vidare från de gamla tvistefrågorna och helt enkelt försöker studera vad som hände under den ryska revolutionen och under Sovjetmaktens sjuttiofyra års långa existens. Det är allt mer sällan som författare numer upplever sig tvingade att förhålla sig till de ”gamla” tvistefrågorna, såsom t.ex. Stephen Kotkin gör i sin epokgörande studie av stalinismen som en egen civilisation i *Magnetic Mountain* (1997:2ff).

Den ovanstående översikten över sovjetologins kulturella vändning är bara en droppe i havet av allt som har publicerats de senaste 25 åren. Det är givetvis omöjligt att uttala sig tvärsäkert om hur Sovjetunionens upplösning har påverkat och i framtiden kommer att inverka på forskningen om dessa på gott och ont fascinerade år som inleddes med bolsjevikernas maktövertagande i oktober 1917 och som avslutade med att Sovjetunionens förste och siste president avgick från sin post den 25 december 1991. Om det tidigare mönstret av att samtida förhållanden även i fortsättningen kommer att ha en viss roll i det teoretiska och analytiska arbetet kan man förvänta sig att utvecklingen i det nuvarande Ryssland och dess relation till Väst kommer att ha en viss betydelse för om och i så fall hur Sovjet betraktas som en föregångare till Putins Ryssland. I detta fall finns det två tendenser som är möjliga i framtiden: Å ena sidan kan det bli så att i och med att sovjetologin – läran om Sovjetunionen – om inte helt försvunnit så i varje fall ändrat karaktär kan den del av begreppet som står för ”lära” i en mer ideologisk mening nedtonas. Då handlar det om att försöka uppgradera den vetenskapliga delen av begreppet ”lära”. Men om å andra sidan relationen mellan Väst och det nuvarande Ryssland fortsätter att försämrats kan detta leda till att studierna av Sovjet, liksom av det förrevolutionära Ryssland, åter hamnar i de tidiga Rysslandsstudiernas mytomspunna bild av det ”främmande Ryssland” som, med Churchills berömda ord ”is a riddle wrapped in a mystery inside an enigma” som varje rationellt tänkande västerlänning inte kan förstå, bara kritisera. Vilken av tendenserna som kommer att vinna kan bara framtiden utvisa.

Avslutning

Sovjetologin har under sin drygt femtioåriga existens om inte förändrat världen, så åtminstone försökt att tolka den. Dess upphov och nära anknytning till det kalla kriget gjorde att den från början var tätt knuten till ”Västs”, och speciellt USA:s försök att motstå vad man ansåg vara sovjetisk aggression och försök att krossa den västliga civilisationen. Detta försök att lära känna sin fiende ledde inte bara till att studierna av fienden tilldelades stora resurser, främst i USA, utan även till att flera av de ledande kom att befinna sig nära maktens korridorer i Washington. De mest kända på den konservativa sidan var Robert Conquest, som arbetade inom det engelska kontraspionaget under andra världskriget, Zbigniew K. Brzezinski, som verkade som rådgivare till president Jimmy Carter och Richard Pipes som gjorde detsamma under Ronald Reagan. Tillsammans med bl.a. Adam Ulam och Martin Malia förde de en lång och intensiv kamp mot alla försök, bl.a. av Richard Nixon, att USA skulle föra en politik som bidrog till avspänning i världen. Även om dessa och andra liknande forskare till vissa delar stod för olika forskningsinriktningar var de ense om att Sovjetunionen främst skulle förstås som ett totalitärt samhälle.

På den liberala sidan fanns det däremot sovjetologer som försökte påverka USA:s politik mot Sovjet i riktning mot ökad avspänning. De kanske viktigaste bland dessa var den som grundlade revisionismen med sin biografi om Bucharin, Stephen Cohen. Andra som Jerry Hough och Moshe Lewin publicerade också artiklar som gav sig in i debatten om USA:s utrikespolitik, men generellt var de flesta inom det revisionistiska lägret mer måna om att hålla sig borta från den direkta politiken. Här är Shiela Fitzpatrick ett bra exempel på en historiker som visserligen hade en vänsterinriktad marxistisk fader i Australien, Brian Fitzpatrick, men som alltid framhållit historikernas professionella målsättning i förhållande till politisk agitation. Redan när hon bodde i England var hon motståndare till moraliska omdömen i sin forskning som snarare utvecklades till en anti-anti-Sovietforskning. När hon kom i kontakt med den amerikanska sovjetologin blev hon djupt förfärad över hur ideologiska de amerikanska sovjetstudierna var, som hon menade mera ”påminde henne om sovjetisk forskning, med en empiriskt mitt som omgavs av ideologiska ortodoxa uttalanden i början och slutet” (Fitzpatrick 2007:481). Trots detta, eller kanske just därför har Fitzpatrick deltagit i en mängd debatter inom sovjetologin, främst på den revisionistiska sidan.⁵⁷

Det är utifrån dessa och en mängd andra liknande exempel man kan hävda att sovjetologin till sin natur var en blandning av de två betydelser av ändelsen ”logi” som nämndes i inledningen av denna text. Men det är inte bara dess närhet till politiska maktcentra i främst USA som har lett till att forskningen kan sägas ha blivit ”smittad” med ideologi. Minst lika viktigt var det faktum att studieobjektet – Sovjetunionen – självt var ”genomdränkt” med ideologi, och att denna ideologiska verklighet också smittade av sig på de studier som gjordes av landet, men nu oftast i perverterad form som i en spegelbild. Att studier av ett samhällsvetenskapligt objekt införlivar delar av objektets egenskaper i sin egen förklaringsmodell är inget nytt, det vore snarare märkligt om det inte vore på det sättet. På så sätt kan man se att den tidiga sovjetologins koncentration på ideologi och det politiska toppskiktet inom totalitarismmodellen var en spegelbild av den sovjetiska ideologins självförhärligande och det politiska

ledarskapets framhävande av sin egen betydelse för vägen mot den kommunistiska framtiden. Även många av revisionisternas analyser byggde delvis på icke förverkligade förhoppningar från den tidiga postrevolutionära utvecklingen under 1920-talet, där Cohens studie av Bucharin som ett alternativ till Stalins ”revolution ovanifrån” med allt vad den innebar av förstörande av de humanistiska delarna av revolutionen och det utbredda masslidandet var en sådan förlorad möjlighet. Cohen skrev själv en sådan bok om ”förlorade alternativ” i den sovjetiska historien, där han menar att många av hans kollegor inom sovjetologin

aldrig trodde att det fanns några verkliga alternativ under Sovjets sjuttiofyraåriga existens. Under det kalla krigets fyrtio år, då det akademiska fältet formades, såg de historien som en ”rak linje,” förhandsbestämd av en eller annan ofrånkomlig faktor – det styrande partiets organisation, dess ideologi eller Rysslands dystra traditioner. Men historia som skrivs utan att ta med besegrade alternativ tar varken hänsyn till det förgångna eller kan ge en verklig förklaring av vad som skedde. Det är bara vinnarnas historieskrivning som får dem att framstå som oundvikliga. (Cohen 2009:xi)

Det som hela Sovjetunionens historia och det på denna vilade kunskapsområdet till sist mynnar ut i är frågan som Cohen ställer ovan: Var Sovjetunionens historia skriven redan från början eller fanns det alternativa utvecklingsvägar? Varför, i så fall, blev det just den utveckling som det faktiskt blev? Eller var sanningen om Sovjet det som Fainsod skrev i sin lärobok: ”Ur ett totalitärt embryo växte en fullt utvecklad totalitarism” (Fainsod 1963:59)? I så fall var det, som totalitaristerna hävdade, den sovjetiska socialistiska eller kommunistiska ideologin som förklarar utvecklingen, inte en mängd aktörers val av handlingar i ett otal situationer. Det är i denna sammansmältning av den socialistiska ideologin med det sovjetologiska kunskapsfältet som uttrycket Sovjet(ide)ologi har sin relevans. Men nu, när Sovjetunionen inte längre finns utan har förpassats till historien, kan dessa och en mängd andra frågor som funnits så länge sovjetologin funnits ställas på nytt, utan att riskera att dras in i den ideologiska kampen mellan Öst och Väst, mellan socialism och kapitalism, mellan diktatur och demokrati. Eller kommer bilden av det förrevolutionära Ryssland och sovjetologins uppdelning av ”de andra” och ”vi” att återupplivas i den västerländska forskningen om det postkommunistiska Ryssland?

Litteratur

- Action, Edward (1995): *Russia: The Tsarist and Soviet Legacy* (London and New York: Longman)
- Adler, Les K. and Paterson, Thomas G. (1970): "Red Fascism: The Merger of Nazi Germany and Soviet Russia in the American Image of Totalitarianism, 1930's-1950's", i *American Historical Review*, vol 75, April 1970, pp 1046-64
- Arendt, Hannah (1979 [1951]): *The Orgins of Totalitarianism* (London: George Allen & Unwin Ltd.)
- Armstrong, Joan A. (1961): *The Politics of Totalitarianism: The Communist Party of the Soviet Union from 1934 to the present* (New York: Random House)
- Attius Sohlman, Margareta (1994): *Bokstavens makt över slaviska själar* (Stockholm: Carlssons)
- Baldwin, Roger N. (ed): *A New Slavery. Forced Labor: The Communist Betrayal of Human Rights* (New York: Oceana Publications 1953)
- Baron, Samuel H. (1991): *Exploration in Muscovite History* (Hampshire: Variorum)
- Bauer, Raymond A. (1952): *The New Man in Soviet Psychology* (Cambridge, Mass.: Cambridge University Press)
- Bauer, Raymond A., Alex Inkeles & Clyde Kluckhohn (1959): *How The Soviet System Works: Cultural, Psychological, and Social Themes* (Cambridge: Harvard University Press)
- Bell, Daniel (1960): "Ten Theories in Search of Reality: The Prediction of Social Behavior", i *The End of Ideology* (Glencoe, Ill.: The Free Press)
- Bergson, Abram (ed) (1953): *Soviet Economic Growth: Conditions and Perspective* (New York: White Plains)
- Berry, Lloyd E. & Robert O. Crummey (eds) (1968): *Rude & Barbarious Kingdom. Russia in the Accounts of Sixteenth-Century English Voyagers* (Madison, Milwaukee and London: The University of Wisconsin Press)
- Black, Cyril E. (ed) (1960): *The Transformation of Russian Society: Aspects of Social Change Since 1861* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press)
- Brown, Archie (1979): "Governing the USSR, review of Jerry F. Hough and Merle Fainsod: *How the Soviet Union is Governed*", i *Problems of Communism* vol 28, nr 5-6 1979, s. 1003-108
- Bunin, Ivan (1998): *Cursed Days: A Diary of Revolution* (Chicago: Ivan R. Dee)
- Burawoy, Michael (1995): "From Sovietology to Comparative Political Economy", i Daniel Orlovsky (ed): *Beyond Soviet Studies* (Washington, D.C.: The Woodrow Wilson Center Press)
- Byrnes, Robert F. (1976): *Soviet-American Academic Exchanges, 1958-1975* (Bloomington, In: Indiana University Press)
- Byrnes, Robert F. (1994): *A History of Russian and East European Studies in the United States: Selected Essays* (Lanham, Ma.: University Press of America)
- Caute, David (1973): *The Fellowtravellers: A Postscript to the Enlightenment* (London: Weidenfeld and Nicoloson Ltd.)
- Chamberlin, William Henry (1987 [1935]) *The Russian Revolution 1917-18: From the Overthrow of the Tsar to the Assumption of Power by the Bolsheviki*, vol. I (Princeton, N.J.: Princeton University Press)
- Chamberlin William Henry (2009 [1930]) *Soviet Russia: A Living Record and a History* (Whitefish, MT.: Kessinger Publishing)
- Cohen, Stephen F. (1981): *Bucharin och den ryska revolutionen: En politisk biografi 1888-1938* (Lund: Arkiv)
- Cohen, Stephen F. (1985): *Rethinking the Soviet Experience: Politics and History Since 1917* (Oxford: Oxford University Press)
- Cohen, Stephen F. (1986): "Stalin's Terror as Social History", i *The Russian Review*, vol 45, 1986, s. 375-384

- Cohen, Stepen F. (2009): *Soviet Fates and Lost Alternatives: From Stalinism to the New Cold War* (New York: Colombia University Press)
- Conquest, Robert (1971): *Den stora terrorn: Stalins skräckvälde under 30-talet* (Stockholm: Prisma)
- Cox, Michael (ed) (1998): *Rethinking the Soviet Collapse: Sovietology, the Death of Communism and New Russia* (London & New York: Pinter)
- Croskey, Robert M. (1987): *Muscovite Diplomatic Practice in the Reign of Ivan III* (New York and London: Garland Publishing, Inc.) *Dagen*, 26/2 2009
- Cross, Samuel H. (1935): "Mediaeval Russian Contacts with the West", i *Speculum*, vol 10, no 2, sid 137-144
Dagen, 26/2 2009
- Dallin, David J. & Boris I. Nicolaevsky, (1947): *Forced Labor in Soviet Russia* (New Haven)
- Dallin, Alexander (1973): "Bias and Blunders in American Studies on the USSR", i *Slavic Review*, vol 32, nr 3, September 1973, pp. 577-587
- Daniels, Robert V. (1988): *Is Russia Reformable?* (Boulder, Col.: Westview Press)
- Davies, Norman (1997): *Europe: A History* (Oxford & New York: Oxford University Press)
- Deutscher, Isaac (1972): *Den avväpnade profeten: Trotskij 1921-1929* (Mölnadal: René Coeckelberghs Partisanförlag)
- Engerman, David C. (2009): *Know Your Enemy: The Rise and Fall of America's Soviet Experts* (New York: Oxford University Press)
- Eudin, Xenia Joukoff and Harold H. Fisher (eds.) (1957): *Soviet Russia and the West 1920-1927: A Documentary Survey* (Stanford, Cal.: Stanford University Press)
- Fainsod, Merle (1953): *How Russia is Ruled* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press)
- Fainsod, Merle (1958): *Smolensk under Soviet Rule* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press)
- Figes, Orlando & Boris Kolonitskii (1999): *Interpreting the Russian Revolution: The Language and Symbols of 1917* (New Haven and London: Yale University Press)
- Fisher, Harold H. (ed) (1959): *American Research on Russia* (Bloomington, Ind.: Indiana University)
- Fitzpatrick, Sheila (1992): *The Cultural Front: Power and Culture in Revolutionary Russia* (Cornell University Press, Cornell)
- Fitzpatrick, Sheila (1986): "New Perspectives on Stalinism", i *The Russian Review*, vol 45, 1986a, s. 357-373
- Fitzpatrick, Sheila (1999): *Everyday Stalinism. Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russian in the 1930s* (New York and Oxford: Oxford University Press)
- Fitzpatrick, Sheila (ed) (2000): *Stalinism: New Directions* (London and New York: Routledge)
- Fitzpatrick, Sheila & Yuri Slezkine (eds) (2000): *In the Shadow of Revolution: Life Stories of Russian Women from 1917 to the Second World War* (Princeton, N.J.: Princeton University Press)
- Fitzpatrick, Sheila (2002 [1970]): *The Commissariat of Enlightenment: Soviet Organization of Education and the Arts under Lunarcharsky October 1917-1921* (Cambridge, Mass.: Cambridge University Press)
- Fitzpatrick, Shiela (2007): "From the Editors: Interview with Shiela Fitzpatrick", i *Kritika: Explorations in Russian and Euroasien History*, vol 8, nr 3, s. 479-486
- Fleron, Jr., Frederic J. (1968): "Soviet Area Studies and the Social Sciences: Some Methological Problems on Communist Studies", i *Soviet Studies*, vol 19, nr 3 January 1968, s. 313-339
- Friedrich, Carl J. (ed.) (1954): *Totalitarianism: Proceedings of a Conference Held at the American Academy of Arts and Sciences, March 1953* (Cambridge, Mass: Harvard University Press)
- Friedrich, Carl J. and Zbigniew K. Brzezinski (1956): *Totalitarianism Dictatorship and Autocracy* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press)

- Garros, Véronique, Natalia Korensevskaia & Thomas Lahusen (eds) (1995): *Intimacy and Terror: Soviet Terror of the 1930s* (New York: The Free Press)
- Getty, J. Arch (1985): *The Origins of the Great Purges: The Soviet Communist Party Reconsidered, 1933-1938* (Cambridge and New York: Cambridge University Press)
- Getty, J. Arch (1987): "State, Society, and Superstition", i *Russian Review*, vol 46, nr 4 October 1987, s. 391-396
- Getty, J. Arch and Roberta T Manning (eds) (1994): *Stalinist Terror: New Perspectives* (Cambridge and New York: Cambridge University Press)
- Getty, J. Arch and Oleg V. Naumov (1999): *The Road to Terror: Stalin and the Self-Destruction of the Bolsheviks, 1932-1939* (New Haven and London: Yale University Press)
- Gleason, Abbot (1984): "'Totalitarianism' in 1984", i *The Russian Review*, vol 43, 1984, s. 145-159
- Gleason, Abbot (1985): "Russian and Soviet Studies in the United States", i *Modern Encyclopedia of Russian and Soviet History* (Gulf Breeze, Fla.: Academic Press), s. 45-52
- Gleason, Abbot (1995): *Totalitarianism: The Inner History of the Cold War* (New York and Oxford: Oxford University Press)
- Golan, Galia (1975): "Elements of Russian Tradition in Soviet Socialism", i Eisenstadt, S.N. & Yael Azmon (eds.): *Socialism and Tradition* (Jerusalem: Humanities Press Intl)
- Goldman, Wendy Z. (2002): *Women at the Gates: Gender and Industry in Stalin's Russia* (Cambridge: Cambridge University Press)
- Gorer, Geoffrey & John Rickman (1949): *The People of Great Russia: A Psychological Study* (London: The Cresset Press)
- Got'e, Iurii Vladimirovich (1988): *Time of Troubles* (Princeton University Press, Princeton N. J.)
- Groth, Alexander J. (1964): "The 'Isms' in Totalitarianism", i *American Political Science Review*, vol 58, nr 4, s. 888-901
- Harper, Paul V. (ed) (1945): *The Russia I believe in: The Memoirs of Samuel N. Harper* (Chicago, Ill.: University of Chicago Press)
- Harper, Samuel N. (1929): *Civic Training in Soviet Russia* (Chicago, Ill.: University of Chicago Press)
- Harper, Samuel N. (1938): *The Government of the Soviet Union* (New York: D. van Nostrand Company, Inc)
- Hedlund, Stefan (2005): *Russian Path Dependence* (London & New York: Routledge)
- Hedlund, Stefan (2006): "Slaves of the Tsar: Putin's Boyars and the Problem of 2008", Working Papers, No. 105, Dep. of Eurasian Studies, Uppsala University
- Hellbeck, Jochen (1996): "Fashioning the Stalinist Soul: The Diary of Stepan Podlubnyi", i *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, vol 44, nr 3, s. 344-373 kop
- Hellbeck, Jochen (1998): "Self-Realization in the Stalinist System: Two Soviet Diaries of the 1930s", i *Stalinismus vor dem Zweiten Weltkrieg: Neue Wege der Forschung/Stalinism before the Second World War: New Avenues of Research*, Herausgegeben von Manfred Hildermeier unter Mitarbeiter von Elisabeth Müller-Luckner (München: R. Oldenbourg Verlag) kop
- Hellbeck, Jochen (2000): "Speaking out: Languages of Affirmation and Dissent in Stalinist Russia", i *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, vol 1, nr 1, s. 71-96
- Herberstein, Sigmund von (1969 [1557]): *Description of Moscow and Muscovy* (London: J. M. Dent & Sons Ltd)
- Hermansson, C. H. (1997): "1917-1997: Svensk vänster under 80 år", i *Socialistisk Debatt*, nr 1
- Hough, Jerry F. & Merle Fainsod (1979): *How Soviet Union Is Governed*, rev & enl ed (Cambridge, Mass. and London: Harvard University Press)
- Inkeles, Alex (1951): *Public Opinion in Soviet Russia* (Cambridge Mass.: Harvard University Press)

- Inkeles, Alex & Raymond R. Bauer (1959): *The Soviet Citizen: Daily Life in a Totalitarian Society* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press)
- Inkeles, Alex & Geiger, Kent (eds) (1961): *Soviet Society: A Book of Readings* (Boston: Houghton Mifflin Company)
- Inkeles, Alex (1968): *Social Change in Soviet Russia* (Harvard University Press, Cambridge Mass.)
- Johnson, Chalmers (ed) (1970): *Change in Communist System* (Stanford, Cal: Stanford University Press)
- Kangaspuro, Markku (ed) (1999): *Russia: More different than most* (Helsinki: Kikimora Publication)
- Kara-Murza, Alexander A. (1989): *Totalitarizm kak istoritjeskij fenomen* (Moskva: Filosofiskoe obsjtjestvo)
- Kausky, John H. (1994): *Marxism and Leninism Not Marxism-Leninism: An Essay in the Sociology of Knowledge* (Westport, Con.: Greenwood Press)
- Kelly, Catriona and David Shepherd (1998): *Russian Cultural Studies: An Introduction* (Oxford: Oxford University Press)
- Kenez, Peter (1986a): "Stalinism as Humdrum Politics", i *The Russian Review*, vol 45, 1986, s. 395-400
- Kennan, George (1971): *The Marquis de Custine and His RUSSIA IN 1839* (Princeton, N.J.: Princeton University Press)
- Khlevniuk, Oleg V. (2015): *Stalin: New Biography of a Dictator* (New Haven and London: Yale University Press)
- Knox, Thomas Wallace (2008): *The Boy Travelers in the Russian Empire: Adventure of Two Youths in a Journey in European and Asiatic Russia (1887)* (Glacier, Mt.: Kessinger Publishing)
- Kotkin, Stephen (1997): *Magnitic Mountain: Stalinism as a Civilisation* (Berkeley and Los Angeles, Cal.: University of California Press)
- Laqueur, Walter (1994): *The Dream that Failed: Reflections on the Soviet Union* (Oxford & New York: Oxford University Press)
- Laqueur, Walter (1965) & Labetdz, Leopold (eds): *The State of Soviet Studies* (Cambridge, Mass.: The M.I.T. Press)
- Lasch, Christopher (1962): *American Liberals and the Russian Revolution* (New York and London: Colombia University Press)
- Lasswell, Harold D. and Nathan Leites (eds) (1949): *Language of Politics: Studies in quantitative semantics* (Cambridge, Mass.: The M.I.T. Press)
- Leites, Nathan (1951): *The Operational Code of the Politburo* (New York, Toronto, London: McGraw-Hill Book Company, Inc)
- Leites, Nathan (1953): *A Study of Bolshevism* (Glencoe, Ill.: The Free Press)
- Lewin, Moshe (1988): *The Gorbachev Phenomenon: A Historical Interpretation* (London: Radius)
- Malia, Martin (1994): *The Soviet Tragedy: A History of Socialism in Russia, 1917-1991* (The Free Press, New York)
- Manning, Clarence A. (1957): *A History of Slavic Studies in the United States* (Milwaukee, Wis.: The Marquette University Press)
- Marot, John Eric (1995): "A 'Postmodern' Approach to the Russian Revolution? Comment on Suny", i *Russian Review*, vol 54 nr 2, s. 260-264
- Mead, Margaret (1951): *Soviet Attitudes Toward Authority: An Interdisciplinary Approach to Problems of Soviet Character* (New York & London: MCGraw-Hill Book Company)
- Medvedev, Roy (1989): *Let History Judge: The Origins and Consequences of Stalinism* (New York: Colombia University Press)
- Meissner, Boris (1957): *The Communist Party of the Soviet Union* (London: Atlantic Press)

- Moore Jr, Barrington (1944): "Communist Party of the Soviet Union: 1928-1944: A Study in Elite Formation and Function", i *American Sociological Review*, vol 9, nr 3 1944, s. 267-278
- Moore Jr, Barrington (1954): *Terror and Progress USSR: Some Sources of Change and Stability in the Soviet Dictatorship* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press)
- Moore Jr, Barrington (1965 [1950]): *Soviet Politics: The Dilemma of Power: The Role of ideas in social change* (New York: Mass.: Harper Torchbooks)
- Nestorskrönikan* (NK) (Stockholm/Stehag: Symposium 1998)
- Nyström, Per (1974): *Historieskrivningens dilemma och andra studier* (Stockholm: Pan/Norstedts)
- Olearius, Adam (1967 [1647]): *The Travels of Olearius in Seventeenth-Century Russia*, ed Samuel H. Baron (Stanford, Cal.: Stanford University Press)
- Orlovsky, Daniel (ed) (1995): *Beyond Soviet Studies* (Washington D.C.:The Woodrow Wilson Center Press)
- Osborn, Robert J. (1979): "Review of Jerry F. Hough and Merle Fainsod: *How the Soviet Union is Governed*", i *Russian Review*, vol 38, nr 4 1979, s. 486-88
- Petersen, Jens (1978): "Die Entstehung des Totalitarismusbegriff in Italien", i Manfred Funke (hrsg): *Totalitarismus: Ein Studien-Reader zur Herrschaftsanalyse moderner Diktaturen* (Düsseldorf: Droste Verlag)
- Pipes, Richard (1992 [1974]): *Russia under the Old Regime* (New York: Collier Books)
- Pipes, Richard (1993): "1917 and the Revisionists", i *National Interest*, nr 31, Spring
- Pipes, Richard (1994): *Russia under the Bolshevik Regime* (London: Harvill)
- Pipes, Richard (1995): *Communism: The Vanished Specter* (Oslo: Scandinavium University Press)
- Poe, Marshall (ed) (1995): *Foreign Description of Muscovy: An Analytical Bibliography of Primary and Secondary Sources* (Bloomington, Ind.: Slavica Publisher)
- Poe, Marshall (2000): "*A People Born to Slavery*": *Russia in Early Modern European Ethnography, 1475-1748* (Ithaca & London: Cornell University Press)
- Poe, Marshall (2002): "The Truth about Muscovy", i *Kritika: Explorations in Russian and Eurasien History*, vol 3, nr 3 Summer 2002, s. 473-86
- Poe, Marshall (ed) (2003): *Early Exploration of Russia*, 12 vol. (New York & London: Routledge)
- Rabinowitch, Alexander (1976): *The Bolsheviks come to Power: The Revolution of 1917* (New York: W. W. Norton & Company Inc.)
- Rabinowitch, Alexander (1991): *Prelude to Revolution: The Petrograd Bolsheviks and the July 1917 Uprising* (Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press)
- Rabinowitch, Alexander (2008): *The Bolsheviks in Power: The First Year of Soviet Rule in Petrograd* (Bloomington & Indianapolis: Indiana University Press:) E
- Robinson, Geroid Tanquary (1967 [1932]): *Rural Russia Under the Old Regime: A History of the Landlord-Peasant World and a Prologue to the Peasant Revolution of 1917* (Berkley & Los Angeles: University of California Press)
- Schapiro, Leonard (1972): *Totalitarianism* (London: Pall Mall)
- Shlapentokh, Vladimir; Eric Shiraev & Eero Carrol (eds) (2008): *The Soviet Union: Internal and External Perspectives on Soviet Society* (New York: Palgrave Macmillan)
- Shukman, Harold (ed) (2003): *Redefining Stalinism* (London & Portland, Or.: Frank Cass)
- Siegelbaum, Lewis H. (1990): *Stakhanovism and the Politics of Productivity in the USSR, 1935-1941* (Cambridge: Cambridge University Press)
- Siegelbaum, Lewis H. and Ronald Grigor Suny (eds) (1994): *Making Workers Soviet: Power, Class and Identity* (Ithaca and London: Cornell University Press)

- Siegelbaum, Lewis H. & Andrei Sokolov (2000): *Stalinism as a Way of Life: A Narrative in Documents* (New Haven & London: Yale University Press)
- Simmons, Ernest J. (ed) (1955): *Continuity and Change in Russian and Soviet Thought* (New York: Russel & Russel)
- Skilling, H. Gordon & Franklyn Griffiths (eds) (1971): *Interest Groups in Soviet Politics* (Princeton, N.J.: Princeton University Press)
- Steinberg, Mark D. (2001): *Voices of Revolution, 1917* (New Haven and London: Yale University Press)
- Suny, Ronald Grigor (1994): "Revision and Retreat in the Historiography of 1917: Social History and Its Critics", i *Russian Review*, vol 53 nr 4, s. 165-182
- Suny, Ronald Grigor (1996): "Revising Revisionism: Martin Malia's the Soviet Tragedy", kommentar på AAASS:s National Convention, 14-17/11 1996
- Swayze, Harold: *Political Controll of Literature in the USSR, 1946-1959* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press 1962)
- Talmon, J. L. (1955): *The Origins of Totalitarian Democracy* (London: Martin Secker & Warburg Ltd)
- Tarschys, Daniel (1976): "Tre modeller i sovjetforskningen", i *Statsvetenskaplig Tidskrift*, vol 79, s. 321-337
- Tomasic, Dinko (1953): *The Impact of Russian Culture on Soviet Communism* (Glencoe, Ill.: The Free Press)
- Treadgold, Donald W. (ed) (1964): *The Development of the USSR: An Exchange of Views* (Seattle: University of Washington Press)
- Tucker, Robert C. (1961): "Towards a Comparative Politics of Movements-regimes", i *The American Political Science Review*, vol 55 1961, s. 281-289
- Ulam, Adam B. (1965): "USA: Some Critical Reflections", i Walter Z. Laquer and Leopold Labedz (eds.): *The State of Soviet Studies*. Cambridge, Mass.: The M.I.T. Press
- Velikanova, Olga (2013): *Popular Perceptions of Soviet Politics in the 1920s: Disenchantment of the Dreamers* (Houndmills, Basington and New York: Palgrave MacMillan)
- Waage, Peter Normann (1992): *Ryssland är annorlunda: En kulturhistorisk bruksanvisning* (Stockholm: Forum)
- Walker, Martin (1987): *Jätten vaknar: Sovjetunionen under Gorbatsjov* (Stockholm: Prisma)
- Webb, Sidney and Beatrice (1935): *Soviet Communism: A New Civilisation?*, vol II (London: Longmans, Green and Co., Ltd)
- Wilson, Edmund: *To the Finlandia Station: A Study in the Writing and Acting of History* (Garden City, N.Y.: Doubleday & Co 1940)
- Wippermann, Wolfgang (1997): *Totalitarismustheorien: Die Entwicklung de Diskussion von den Anfänge bis heute* (Darmstadt: Primus Verlag 1997)
- Wolfe, Bertram D. (1957): "The Durability of Soviet Totalitarianism", i Alex Inkeles & Kent Geiger (eds): *Soviet Society: A Book of Readings* (London: Constable and Co 1957)
- Zimmerman, William (1980): "Review of Jerry F. Hough and Merle Fainsod: How the Soviet Union is Governed", i *Slavic Review*, vol 39, nr 3 1980, s. 482-86

¹ Shukman 2003:1. Shlapentokh, Shiraev & Carroll (2008:14-19) behandlar kort amerikanska anhängare till och kritiker av den ryska revolutionen och den unga sovjetstaten före andra världskriget. Bland anhängarna fanns bl.a. den berömda sociologen Edward Ross som var ”starkt kritisk till privategendom och individualism och hyllade öppet Rysslands försök att skapa ett socialistiskt samhälle” (ibid:15) i sin bok *Ryssland i omvälvning* från 1918. Andra som hyllade den nya staten, men som senare blev allt mer kritisk var den amerikanske historikern och journalisten William H. Chamberlin som bodde i Ryssland under 1920- och 30-talen. I boken *Sovjetryssland* från 1930 var han i huvudsak positiv till den nya regimen, men i en senare bok, *Ryska revolutionen 1917-18* (1935), var han mera kritisk. Det fanns även många andra så kallade medresenärer (fellow-travellers). Under Stalintiden ansågs de vara mycket viktiga, och deras besök organiserades ofta i detalj: ”Medresenärerna under Stalineran drogs till Sovjetunionen som pilgrimer, som omvända. Deras resa var snarare en orsak än en konsekvens av deras engagemang. Transporterade i flygplan och hälsade av blomsterfyllda mottagningskommittéer genomförde de sina välvilliga odysseer i en atmosfär av fysisk och andlig bekvämlighet.” (Caute 1973:17). Mest kända av dessa ”medresenärer” är troligen makarna Sidney och Beatrice Webb som besökte Sovjetunionen 1932 och Sidney Webb även 1934. Deras *Sovjetkommunismen: En ny civilisation?* (där frågetecknet togs bort i den andra upplagan (ibid:78) blev en av de mest omtalade under denna period. I sammanfattningen skriver de: ”Sovjetunionens karaktärsdrag, som vi sammanfattat ett efter ett, uppvisar när vi lägger samman dem en tydlig enhet, i sig själv en slående kontrast till den västliga civilisationens brist på enhet. Koder för uppförande, baserade på att vara till nytta för samhällets sociala jämlikhet och på den maximala utvecklingen av varje individs hälsa och kapacitet, är i harmoni med avskaffandet av exploatering och det profitskapande motivet, och med den noga övervägda planeringen av produktion för samhällets konsumtion, samtidigt som båda är i full samstämmighet med det universella deltagandet i den mångformiga administration som kännetecknar sovjetsystemet. De ekonomiska och politiska organisationerna, och med dem den etiska koden, är i sin tur byggd på en helhjärtad tro på de hälsosamma effekterna av att till alla medborgare lära ut allt det som är känt om universums fakta, inbegripet den mänskliga naturen själv, dvs en dialektisk tolkad vetenskap för att avskaffa varje undergörande överjordiskhet eller mystiska uppfattningar om det personliga livets fortbestånd efter döden. Dyrkan av Gud har ersatts av att tjäna mänskligheten.” (Webb & Webb 1935:1138). När man reagerar på deras aningslöshet skall man tänka på att de gjorde resorna mitt under den värsta depressionen i Väst, och under den första och relativt lyckosamma femårsplanen. Att de sedan också bara visades vad regimen ville att de skulle se, bidrog också till hyllningarna.

² Cox 1998:18ff. Det politiska klimatet runt 1950 gjorde att flera av de tidiga sovjetologerna betraktades med misstänksamhet. Professorerna som grundade Rysslandsinstitutet på Columbia University anklagades för kommunist sympatier, ett par av dem fick skriva på edliga försäkringar om att så inte var fallet för att få amerikanskt pass, men brännmärktes trots det av senator Joseph McCarthy som ”medlemmar i en kommunistisk konspiration”. Även på Harvard tvingades biträdande föreståndaren bort och ett speciellt ”arrangemang” gjordes mellan institutet och FBI:s antisubversiva front. Tidskriften *Problems of Communism* där ”de flesta framstående sovjetologer under denna period regelbundet skrev blev i hemlighet ’säkerhetsgranskad’ innan artiklarna kunde publiceras.” Detta fortsatte fram till 1977 (Cohen 1985:17f).

³ Uttrycket är taget från titeln på en bok där Berry & Crummey (1968) har samlat sex engelsmän redogörelser för sina intryck av Ryssland efter sina besök där under 1500-talet. För mer moderna uttryck för Rysslands ”an-norlundahet”, se Waage 1992 eller Kangaspuro 1999.

⁴ NK:27. Detta skall ha skett år 6370 efter världens skapelse, dvs 862 e.kr.

⁵ Ruriks son Igor gifte sig med Olga från Pskov som var dotter till en skandinavisk bosättare, deras son Svjatoslav fick sonen Vladimir genom ett förhållande med en av hans mors tjänarinnor, Malmfred. Vladmimir, som således var en oäkta son till storprins Svjatoslav fick besegra sina bröder i flera krig för att själv bli storprins. Han döptes sedan i den grek-ortodoxa tron 988 och började kristna Rus men var således helt av skandinaviskt härkomst. Han var också far till prins Jaroslav den vise av Novgorod, senare storprins av Kiev, som 1016 gifte sig med Ingegärd, dotter till den svenske kungen Olof Skötkonung och dennes drottning Estrid. Flera av deras döttrar gifte sig sedan med europeiska furstar eller framstående vikingar. Ingegärd tog sig det ryska namnet Irina, men strax före sin död 1050 gick hon i kloster och ändrade namnet till Anna. Hon helgonförklarades och betraktas än i dag som helgon av både den katolska och den ortodoxa kyrkan. Reliker av hennes kropp återbördades till Sverige och Heliga Annas ortodoxa församling i Eskilstuna så sent som våren 2009 (se *Dagen*, 26/2 2009).

⁶ Crosskey 1987:292-92. Instruktionen utfärdades av Ivan III till en ambassad till Polen 1503.

⁷ Christian Bomhover: *Eynne schonne historie van vnderlyken gescheffihen der heren tho lyfflanth myth den Rüssen unde tataren* (Köln 1508:135), cit. i Poe 2000:19.

⁸ Poe 2002:142. Den livländska orden (ungefär nuvarande Estland och Lettland) var en lös sammanhållen koalition mellan den tyska orden och mer eller mindre fristående biskopsdömen och Hansastäder som tillsammans med (i olika omgångar) Litauen och Polen (som sedan ingick i en koalition), Danmark och Sverige krigade mot Ivan IV. Under kriget skapade Ivan sin berömda *obritjnina*, en stat i staten med *obritjniki*, en sort hemlig polis som och red runt och mördade Ivans fiender bland bojarerna. Tatarerna återkom också och brände ner Moskva 1571, men förlorade mot den ryska armén i ett stort slag året efter. Det livländska kriget slutade med att Ryssland gav upp sina anspråk på delar av Livland och förlorade Narva och den södra delen av Finska viken till Sverige.

⁹ Uttrycket "Västs uppfattning om Ryssland" är egentligen lite felaktigt eftersom det "före 1700-talet bara fanns en svag aning om 'Väst' som ett ord för kollektiv identitet i Europa... Bevis för frånvaro av idén om ett särskilt 'Väst' och 'Öst' finns på sidorna i de europeiska resenärernas berättelser... Författarna till de tidiga beskrivningar av Moskva föredrog att identifiera sig med speciella kungadömen eller kungar och när de använde kompassriktningen (vilket de gjorde mycket sällan) valde de 'norr' och 'syd' eftersom Moskva var en accepterad del av norr." (Poe 2000:8).

¹⁰ Nyström 1974: 128 respektive Poe 2002:133. Bokens ursprungliga namn var *Rerum Moscovitarum Commentarii*. Den byggde på två diplomatiska uppdrag Herberstein hade utfört, det första 1517-18 och det andra 1526-27, från de tyska kejsarna Maximilian I och Ferdinand I respektive för att förmå Polen och Ryssland att sluta fred och ena dem mot den gemensamma fienden turkarna. Det första uppdraget misslyckade medan det andra lyckades delvis då länderna ingick ett femårigt vapenstillstånd. Det var dock för sent för Ungern som erövrades av turkarna 1526. Herberstein förstod delvis ryska genom att han talade et slaviskt språk då var född i Carniola i nuvarande Slovenien, något som gjorde att han kunde kommunicera med ryssar under sina vistelser i Moskva.

¹¹ "Editors preface", i Herberstein 1969:2.

¹² "General introduction", i Berry & Crummey:xi. För en diskussion om Herbersteins betydelse för försöken att finna en väg till Kina genom det norra ishavet, se Baron 1991, kapitel XIV,

¹³ Herberstein 1969:43f. "Den viktigaste redogörelsen i detta avseende var naturligtvis Herbersteins *Anteckningar om moskoviterna*, som var både lättillgänglig och speciellt hård i sitt fördomande av det ryska samhällslivet. För att få veta mera om det ryska styrelseskicket vände sig författare efter författare till detta betydelsefulla verk i stort sett direkt efter dess första publicering 1549. Framemot sekelskiftet hade Herbersteins uppfattning att storprinsen var en tyrann blivit en väsentlig del av den europeiska uppfattningen om Moskvaryssland. Possevinos och Olearius popularitet, som båda hade mycket att tacka Herberstein för, såg till att sprida den habsburgske diplomatens budskap om det ryska tyranniet." (Poe 2000:199-200).

¹⁴ En av dem som var tänkt skulle kunna bli tsar i Ryssland var Gustav II Adolfs bror Karl Filip. En svensk, Petrus Petrejus gav ut en ögonvittnesskildring av Stora oredans Ryssland 1608, se t.ex Attius Sohlman 1997.

¹⁵ "Trots att ryssarna är stora missbrukare av sexuellt umgänge, både i och utanför den äktenskapliga sängen, anser de ändå det vara syndigt och orenande. Därför lägger de under samlaget tillfälligt undan det lilla kors som de får när de döps och som de bär runt sin hals. Eftersom samlag inte bör äga rum i närvaron av heliga ikoner är dessa dessutom omsorgsfullt täckta. Den som har haft sexuellt umgänge förutsätts inte gå i en kyrka samma dag om han inte ha tvättat sig ordentligt och tagit på sig rena kläder. De starkt gudfruktiga går inte in i kyrkan utan stannar förhallen för att be. Efter det att en präst har varit med sin hustru måste han tvätta sig noga över och under naveln innan han kan gå in i kyrkan, och han bör inte gå fram till altaret. Kvinnor anses mer orena än män och får därför inte delta helt när man firar en mässa och står vanligtvis längre bak, nära kyrkdörrarna." (Olearius 1967:172).

¹⁶ "Preface", i Olearius 1967:vii. Poe (ed) 1995 innehåller en bibliografi över utländska beskrivningar av Ryssland under 1500- och 1600-talet, med speciell betoning på beskrivningar av staten, medan Poe (ed) 2003 utgörs av 12 volymer där det mesta som publicerats om Ryssland från 1500-talet fram till första hälften av 1800-talet har samlats.

¹⁷ Boken kom i fyra franska upplagor de första tre åren, liksom i fyra upplagor i Belgien. Förutom översättning till engelska översattes boken snabbt också till tyska och danska. Några år efter den första utgåvan "kunde Custine uppskatta att försäljningen uppgick till åtminstone 200 000 exemplar" (Kennan 1971:95). Boken förbjöds dock i Ryssland på grund av dess starkt kritiska innehåll mot landet.

¹⁸ "Foreword", i de Custine 1989:xiv. Kursivt i original.

¹⁹ Kennan 1971:97. Denne George F. Kennan är densamme som 1933-39 och 1944-46 arbetade på den amerikanska ambassaden i Moskva, varifrån han 1946 skrev det berömda "långa telegrammet" som beskrev Sovjetunionen som en mot väst hotande aggressiv makt som på grund av historiska erfarenheter alltid försökte skapa

skyddszoner mot omvärlden. Året efter, 1947, publicerade han under pseudonymen "X" artikeln "The Source of Soviet Conduct" i *Foreign Affairs*, där han utvecklade sina ståndpunkter. Dessa två artiklar formade till stor del den amerikanska administrationens syn på efterkrigstidens Sovjet. 1951 blev han ambassadör i Moskva, men utvisades snart därifrån. Under flera år arbetade han i amerikansk utrikesförvaltning, men blev allt mer kritisk till president Trumans och senare president Eisenhower hårdföra politik mot Sovjet, trots att han själv hade initierat den. I sin bok berättar Kennan att han efter ett föredrag 1969 i Oxford om Custines resa och bok kontaktades av en ryskfödd i England boende bekant som 126 år efter publiceringen av *Ryssland år 1839* var lika upprörd över den negativa bilden av Ryssland och menade att "endast [Custines] 'frenetiska faktiska bristande noggrannhet' gjorde det omöjligt att behandla som ett seriöst vittne. Han hade helt enkelt profiterat på de allmänna anti-ryska fördomarna som var utbredda i England och Frankrike. Detta var hemligheten bakom hans popularitetsvåg vid denna tidpunkt." Kennan kommenterar detta med att "Detta talar på sätt och vis för att betydelsen av de frågor som boken ställer... att den utmaning den presenterar – rätt eller fel, bedräglig eller med rimlighet – fortsätter att kännas som en utmaning av människor som lever etthundratjugosju år efter det att den skrevs." (Kennan 1971:118f).

²⁰ Byrnes 1994:11. En av de viktigaste var Charles R. Crane, som ärvt en förmögenhet som gjorde att han kunde resa runt i världen. 1888 kom han till Ryssland för första gången, och under en senare resa fick han träffa tsar Nikolaj II. I ett brev hem till sin hustru berättar Crane att han sagt till tsaren att "hans folk hade bevarat de finaste traditionerna i orienten, traditionen av gästfrihet och på det sätt på vilket man utövade den." "Ja", svarade tsaren, "det finns en sak som vi inte vill förändra; vi vill inte förändra någonting" (Lasch 1962:5). I denna enda mening syns en av de viktigaste orsakerna till att revolutionen bröt ut 1917. Crane grundade sedan det första Rysslandscentrat i USA i Chicago. Även George Kennan, en avlägsen släkting till den i föregående not nämnde George F. Kennan, reste runt i Ryssland och skrev flera böcker och många artiklar om det okända landet. Den mest kända bok var *Sibiria and the Exile System* som kom 1891 och som gjorde att många vände sig mot tsaren Ryssland.

²¹ "Under perioden fram till 1941 handlade de flesta amerikanska forskares studier om rysk historia och litteratur före 1917. Ett framstående undantag var Samuel N. Harper och flera av hans elever vid universitetet i Chicago." (Fisher 1959:4). Harpers *Civic Training in Soviet Union* (1929) och *The Government of the Soviet Union* (1938) är fortfarande mycket läsvärda, likaså hans memoarer *The Russia I believe in* (1945). Ett annat mycket läsvärt arbete ur den första kategorin är Geroid Robinsons *Rural Russia under the old régime* från 1932. Bristen på analyser av "kommunismen" under denna tid har fått Richard Pipes att mena att "Under mellankrigstiden gjordes det ingen seriös historisk eller teoretisk analys av den kommunistiska regimens uppkomst. De få systematiska studier som publicerades om Sovjetryssland, främst under 30-talet, beskrev landet under Stalins välde, vilket skapade det falska intrycket att det var han, snarare än Lenin, som hade varit upphovsman till enpartidiktaturen." (Pipes 1994:241).

²² De "falska analogierna" som Wilson talar om var dels att Marx överförde "en troligtvis omedvetet tendens att argumentera från en judisk position till proletariats position". Den andra falska analogin var att Marx förväntade sig att medelklassens beteende mot den feodala adeln skulle bli samma beteende som arbetarklassen skulle visa mot bourgeoisien. Där medelklassen hade varit utbildad, saknade arbetarklassen helt denna bildning. (Wilson 1940:482).

²³ 1840 inrättade Julimonarkin en professur i slaviska studier vid Collège de France "för Adam Mickiewicz, till stor del för att visa sin sympati för polackerna som var under ryskt, preussiskt och österrikiskt herravälde. Utbildningsministern Victor Cousin avslöjade en okunnighet som var vanlig även bland intresserade franska statsmän, eftersom han trodde att polska var det mest talade slaviska språket." (Byrnes 1994:7).

²⁴ Manning 1957:viii. På 1870-talet publicerades bl.a. Mackenzie Wallaces *Russia* (1877), Rambauds *Histoire de Russie* (1878) och Brueckners *Culturhistorischen Studien* (1878) (Laqueur & Labeledz 1965:4).

²⁵ Det fanns också en stor efterfrågan på kunskap om Sovjetunionen utanför universiteten och statliga institutioner. Så skrev t.ex. forskare från Columbia och Harvard "hundratals artiklar i icke-akademiska magasin som *Newsweek*, i stora tidningar som *New York Times* och i tidskrifter som lästes av en bred allmänhet såsom *Foreign Affairs*" (Engerman 2009:262).

²⁶ "Det seriösa studiet av Sovjetunionen inleddes före kalla kriget. Men dess exponentiella tillväxt som ämne var väldigt mycket ett resultat av krigsalliansens kollaps och Västs behov av att förstå dynamiken i den sovjetiska politiken... Det hade också till stor del att göra med utvecklingen i Väst själv: antikommunistisk hysteri, Korea-kriget, kravet på en långsiktig militär planering och framför allt behovet att mobilisera inhemska stöd till vad som utvecklades till en kostsam och långvarig kamp... Det kalla krigets dominerande paradigm, totalitarism... syntes beskriva egenheterna i det sovjetiska systemet relativt väl. Den var enkel och politisk korrekt utifrån den tidens konservativa mått." (Cox 1998:18ff). Flera av de tidiga sovjetologerna betraktades med misstänksamhet.

Professorerna som grundade Rysslandsinstitutet på Columbia University anklagades för kommunist sympatier, ett par av dem fick skriva på edliga försäkringar om att så inte var fallet för att få amerikanskt pass, men brännmärktes trots det av senator Joseph McCarthy som "medlemmar i en kommunistisk konspiration". Även på Harvard tvingades biträdande föreståndaren bort och ett speciellt "arrangemang" gjordes mellan institutet och FBI:s antisubversiva front. Tidskriften *Problems of Communism* där "de flesta framstående sovjetologer under denna period regelbundet skrev blev i hemlighet 'säkerhetsgranskad' innan artiklarna kunde publiceras." Detta fortsatte fram till 1977 (Cohen 1985:17f).

²⁷ Efter lokalval 1923, där oppositionen hindrades att genomföra en valkampanj, skrev en journalist att fascisterna höll på att skapa ett "totalitärt system" (*sistema totalitario*), och detta är "såvitt man vet första gången ordet 'totalitär' dyker upp" (Petersen 1978:117). Två år senare gjorde en ung socialistisk journalist, Leilo Basso, ordet till ett substantiv i en artikel där han hävdade att fascisternas mål var en stat där "alla statsorgan, kronan, parlamentet, lagen... de väpnade styrkorna... blir instrument för ett enskilt parti som gör sig själv till uttolkare av folkets vilja, en odifferentierad totalitarism" (cit i Wipperman 1997:10).

²⁸ I ett tal på fascisternas fjärde partikongress i juni 1925 sade Mussolini att "vi vill att italienarna gör ett val... Vi har fört ut kampen på en öppen arena så nu finns det bara ett klart för eller emot. Och vidare: Varje mål som vår våldsamma totalitära vilja eftersträvar skall uppnås med än större obeveklighet." Partiets generalsekreterare talade om "vår revolutions totalitära program", Mussolini om att "i en totalitär regim som den fascistiska är opposition däraktig och överflödigt", och senare i "Fascismens doktrin" om att "för fascisterna finns allt i staten och inget mänskligt eller andligt existerar – eller har något som helst värde – utanför staten. I denna mening är fascismen totalitär." (cit i Petersen 1978:109). Uttalandet hade sin filosofiska motsvarighet hos "fascismens statsfilosof", Giovanni Gentile (1894-1944). Gentile gick med i fascistpartiet i maj 1923 och var utbildningsminister 1922-25. 1932 skrev han i *Enciclopedia italiana*: "Det fascistiska statsbegreppet är allomfattande. Utanför den kan inga mänskliga eller andliga värden existera, än mindre ha något värde. Förstådd på detta sätt är fascismen totalitär, och den fascistiska staten – en syntes och enhet som inbegriper alla värden – tolkar, utvecklar och möjliggör folkets hela liv." (G. Gentile: "The Doctrine of Fascism", i J. Sommerville & R. E. Santoni (eds): *Social and Political Philosophy* (Garden City, N.Y.: Doubleday 1963), s. 426, cit i Gleason 1995:19)

²⁹ Cit i Adler & Paterson 1970:1054. Begreppet kom också att spela en viktig roll i samband med att den nya västtyska konstitutionen antogs 1949. Den avsåg att förhindra att det nya Förbundstyskland skulle utvecklas till en totalitär stat: "Totalitarismteorin som jämför och även likställer fascism och kommunism kan därför betraktas en dominerande idé bakom den grundläggande konstitutionella lagen och även till viss del ses som den federala republikens officiella ideologi." (Wippermann 1976:192).

³⁰ Arendt skiljer uttryckligen mellan Lenins och Stalins bidrag till utvecklingen av den totalitära staten: "Det är inget tvivel om att Lenin led sitt största nederlag när, med utbrottet av inbördeskriget, den högsta makten han ursprungligen planerade att koncentrera till sovjeterna definitivt övergick till partibyråkratins händer. Men inte ens denna utveckling, hur tragisk den än var för revolutionens riktning, skulle inte nödvändigtvis ha lett till totalitarism... Vid tiden för Lenins död var vägarna fortfarande öppna." (Arendt 1979:319).

³¹ Talmon 1955: 249. Talmons tes om totalitarismens ursprung i den franska upplysningsfilosofin väckte mycket debatt, men fick också starkt stöd. Så skrev t.ex. Crane Brinton i *New York Times* att han efter att ha läst boken hade förstått att "allt det väsentliga i marxism-leninism-stalinismen finns redan 1796: klasskamp, det upplysta avantgardets eller elitens roll, en ambivalent attityd av förakt för och absolut tilltro till massorna, ett av revolutionen utvalt folk som måste skyddas från utländsk korruption av en järnridå, proletariats diktatur, statens bortvisande och allt det andra." (Cit i Gleason 1995:115f).

³² Med på konferensen var förutom Carl Friedrich bl.a. Hannah Arendt, W H Chamberlin, Erik H Erikson, Merle Fainsod, Alex Inkeles, Leo Löwenthal, David Riesman och två av de mest inflytelserika sovjetologerna, Adam Ulam och Bertram D Wolfe. Att Stalin hade dött dagen innan märks av förståeliga skäl inte i artiklarna, men i diskussionerna kan man ibland höra historiens vingslag som t.ex. då den förre amerikanske ambassadören George F Kennan säger: "Och nu – med början idag, är den postrevolutionära generationen vid makten" (Friedrich 1954:32). Detta sammanträffande, att Stalin avled dagen innan den konferens som "förvetenskapligade" begreppet totalitarism – som främst kopplas till stalinepoken – samlades, kan ses som en direkt illustration till Hegels dictum om att "Minervas ugglor lyfter först i skymningen".

³³ Friedrich & Brzezinski 1956:10. Uttryckt i den mer utvecklade modellen definieras ett totalitärt samhälles viktigaste drag som:

"1) En officiell ideologi, som består av en officiell doktrin som täcker alla viktiga aspekter av människans existens till vilken var och en som lever i detta samhälle måste ansluta sig, åtminstone passivt. Denna ideologi karaktäriseras av att den fokuserar och strävar mot ett perfekt slutligt stadium av mänskligheten, den innehåller

chilastiska anspråk som baserar sig på en radikal förnekelse av det existerande samhället och erövrandet av världen för ett nytt.

2) Ett enskilt massparti, vanligtvis lett av en man, ”diktatorn”, och som utgörs av en relativt liten andel av den totala befolkningen (högst 10 procent), varav en hård kärna av dem är passionerat och utan att ifrågasätta hän- givna ideologin och beredda att på alla sätt bidra till dess allmänna acceptering. Detta parti är hierarkiskt och oligarkiskt organiserat, och vanligtvis antingen överordnat eller helt sammanvävt med regeringsbyråkratin.

3) Ett system av terroristisk poliskontroll som stödjer men också övervakar partiet åt dess ledare. Poliskontrollen karaktäriseras av att den inte bara är riktad mot utpekade ”fiender” till regimen, utan även mot godtyckligt utval- da klasser bland befolkningen. Den hemliga polisens terror utnyttjar systematiskt modern vetenskap, speciellt modern psykologi.

4) Partiet och dess tjänande kader har ett tekniskt betingat och i stort sett fullständigt monopol på alla moderna masskommunikationsmedel, såsom press, radio och filmer.

5) I samma händer ligger ett på samma sätt tekniskt betingat nära nog fullständigt monopol på kontrollen av de väpnade styrkorna.

6) En central kontroll och styrning av hela ekonomin genom en byråkratisk samordning av dess tidigare obero- ende korporativa enheter, vilka vanligtvis inkluderar de flesta andra föreningar och grupper.” (Friedrich & Brze- zinski 1956:9f).

³⁴ Ett urval av böcker från slutet av 1940-talet och något decennium framåt som inriktar sina studier på kommu- nistpartiets politik och ideologi, ehuru alla inte använder begreppet ”totalitarism”, är Lasswell & Leites 1949, Inkeles 1951, Leites 1951, Moore Jr. 1965 [1950], Baldwin 1953, Leites 1953, Moore Jr. 1954, Eudin & Fisher 1957, Meissner 1957, Bauer, Inkeles & Kluckhohn 1959, Armstrong 1961 och Swayze 1962.

³⁵ Enligt författarna verkade ”sovjetmedborgarna ha absorberat en hel del av marxismens ’metafysik’. Vi menar inte så mycket att de använder marxismens språk, även om de gör det, utan att de uttryckte många av sina kom- mentarer i en form som vi har kommit att känna igen som specifika i sovjetmarxistiska skrifter. En specialstudie av våra personliga intervjuer ur detta perspektiv avslöjade att begreppet ’dialektik’ och idén att ’existensen be- stämmer medvetandet’ var de som nämndes mest. Tillfrågad om religion och ateism skall samexistera i samhäl- let svarade en respondent: ’Ja, det skall vara så. Marxisterna har troligen rätt i det. Det skall finnas motsättningar och något nytt utvecklas ur dem.’ En annan avslöjade sin indoktrinering när han på frågan om vem som trodde på regimen svarade: ’Fanatikerna som inte inser motsättningar. De tror att de kan hålla dem tillbaka. Det kan de göras, men bara till en viss punkt. Ty människan gör inte historien, det är historien som gör människan.’” (In- keles & Bauer 1959:179).

³⁶ ”Ten Theories in Search of Realty: The Prediction of Soviet Behavior” publicerades först i *World Politics*, vol 10, nr 3 April 1958:327-356, men finns också i Bell 1960 och Inkeles & Geiger (eds) 1961. De tio teorier som Bell urskiljer är: *Karaktärologiska* teorier vilka bygger på 1) antropologi eller 2) psykoanalys; *sociologiska* teorier om 3) sociala system eller studier utifrån 4) idealtypsmetoden; *politiska* teorier som 5) marxism, 6) neo- marxism, 7) totalitarism eller 8) kremlinologi; och slutligen *historiska* teorier som baser sig på 9) slaviska in- stitutioner eller 10) geopolitiska faktorer (Bell 1960:301ff). Angående totalitarismen menar Bell att modellen är för abstrakt och svepande: ”Från sådana höjder plattas den politiska terrängens bergkammar och raviner ut, och den trötta fotvandrararen finner ringa ledning till konkreta problem. Även på en enklare intuitiv grund kan man ifrågasätta teorins grundläggande antagande – nämligen att samhället blir helt atomiserat och att herraväldet är anomiskt och direkt. I en *krissituation* kan en stat fragmentarisera allt socialt liv och, kanske, genom terror forma folket efter sin vilja. Men kan ett samhälle leva i en permanent kris? Kan det vara i ett sådant ställt tillstånd utan att explodera i ett krig eller slappna av. Grunden till allt socialt liv kräver inte bara ett minimum av personlig sä- kerhet, utan också rimliga förväntningar från föräldrarna att deras barn skall utbildas, utveckla karriärer osv. I en viss utsträckning finns en tendens till ’normalisering’ i varje krissituation.” (ibid:308f).

³⁷ Inkeles 1968:429. Tanken på att det kommunistiska Öst och det kapitalistiska Väst skulle mötas var inte ny. Redan 1944 skrev Moore att ”Vid första ögonkastet verkar de ryska fabriksdirektörernas roll ha blivit mycket lik hans motsvarande amerikanske företagsledares roll.” (Moore, Jr. 1944:273).

³⁸ Långt senare karaktäriserades de olika ”skolorna” inom sovjetologin på detta sätt: ”Med sovjetologin sålunda isolerad från fältet komparativ politik genom den hermetisk tillslutna kategorin totalitarism, ankom det på ’revi- sionisterna’ och ’pluralisterna’ på 1960-talet att åter försöka införliva sovjetologin i statsvetenskapen... Symme- trin mellan totalitarister och pluralister var slående. Undertiteln på den förra ljud: ’Deras politik är motsatsen till vår [västliga demokratiska]’. Som svar vidhöll de förra: ’Vi delar båda [väsentligen] samma institutioner och processer’. Ett synsätt ville få oss att tänka på Sovjetunionen som det vore Nazityskland – det andra som om det vore USA! Ingen av tänkesätten riktade uppmärksamhet mot Sovjetunionen själv som en social formation sui

generis som krävde teoritiserande.” (Michael Urban & M. Steven Fish: ”Does Post-Sovietology have a future?”, i Cox 1998:166f).

³⁹ Långt senare gör John H. Kautsky en liknande analys i boken *Marxism and Leninism, not Marxism-Leninism*. Kautsky menar utifrån en ideologianalys av marxism och leninism att den förra i första hand är en arbetarklass-ideologi, medan den senare främst är en antitraditionell och antikolonial moderniseringsideologi som endast uppvisar likheter med marxismen på grund av Lenins språkbruk. Marxismen har större likheter med andra arbetarideologier som fabianism i England, Bernstein i Tyskland, Jaurés i Frankrike och den skandinaviska socialdemokratin, medan leninismen mera liknar andra moderniseringsideologier som t.ex. Sun, Kemal, Nehru, Sukarno, Nasser och Nkruma. Den senare likheten döljs av olika språkbruk. De bägge ideologiernas öde beskriver Kautsky så här: ”Den lilla marxism som fanns i Ryssland dog med mensjevismen och leninismens triumf för länge sedan. Eftersom det inte har funnits någon marxism i Sovjetunionen sedan dess så bevisar de nyligen inträffade händelserna ingenting om marxismens vitalitet på något sätt. I det industrialiserade Väst hade marxismen sin dragningskraft på alienerade industriarbetare och lovade ett slut på deras alienation. När deras alienation försvann eller i varje fall reducerades... förlorade marxismen sin lockelse för arbetarna och, på detta vis, dog den.” (Kautsky 1994:2)

⁴⁰ Själv skriver Fitzpatrick långt senare att ”jag var en av 1970-talets ursprungliga revisionister, även om jag i mitten av 1980-talet uttryckte skepticism inför några ansatser av revisionister” (Fitzpatrick 2000:13, fn 12).

⁴¹ I en senare artikel urskiljer Fitzpatrick tre uppfattningar som är gemensamma i revisionisternas verk ifråga om Sovjetunionens tidiga utveckling: 1) ”Regimen hade mindre reell kontroll över samhället än den hävdade, dess agerande var ofta snarare improviserat än en del av en stor plan, genomförandet av dess radikala politik skilde sig ofta från de politiska intentionerna och politiken hade ofta oplanerade och oförväntade sociala konsekvenser.” 2) ”Regimens politik tilltalade bestämda sociala grupper och var ett svar på ett socialt tryck och klagomål, och var utsatt för en modifiering i praktiken genom olika informella sociala förhandlingsprocesser.” 3) ”Den tredje och mest utmanande ansatsen ser en sådan politik som en produkt av initiativ underifrån snarare än att härleda den till regimen initiativ ovanifrån.” (Fitzpatrick 1986:368). Här uttrycks tydligt hur totalitaristernas syn på den politiska processen i Sovjetunionen har vänts upp och ner. Istället för staten och regimen är det samhället och befolkningen som är den drivande kraften.

⁴² ”Stalinismen representerade en hopsammanfattning av marxismen och allt det som var primitivt och arkaiskt halvasiatiskt i Ryssland: muzjikens analfabetism och barabari å ena sidan och de gamla härskande gruppernas absolutistiska traditioner å den andra. Gentemot allt detta stod Trotskij för en oförvanskad klassisk marxism i alla dess intellektuella och moraliska styrka men samtidigt politiska svaghet – en svaghet som gick tillbaka på dess egen oförenlighet med den ryska efterblivenheten och socialismens nederlag i Väst.” (Deutscher 1972:329f)

⁴³ ”Vid sin död hade Fainsod lämnat knapphändiga uppgifter om hur han skulle ha omarbetat sin text. Hough... har så gott som skrivit om 1963 års upplaga... och gjort mycket mer än uppdaterat Fainsods framställning.” (Osborn 1979:487). En kritiker frågade om ”det var det bästa sättet för professor Hough att ge sitt eget stora bidrag till förståelsen om sovjetsystemet att skriva om ett klassiskt verk. Titelförändringen speglar det faktum att den nya upplagan är mycket olik från sina föregångare, men den uppnådda kompromissen... är olycklig och förvirrande... det skulle ha varit bättre att undvika den tvetydighet som är inneboende i ett delat författarskap mellan en levande och en död.” (Brown 1979:103), och en annan menade att Houghs val att publicera sin bok ”som en direkt efterföljare till Fainsods *How Russia is Ruled*... väckte ett hopp om att, givet vad den första upplagan uppnådde, boken i en enskild volym skulle erbjuda en ny och integrerad vision av sovjetisk politik som anger tonen för studenter och för de kommande åren... Tyvärr har detta hopp inte infriats.” (Zimmerman 1979:482). Medlemmarna, bl.a. Richard Pipes, i Russian Research Center vid Harvard, som sponsrat de första upplagorna, var mycket kritiska till den nya upplagan och ville ta bort Fainsods namn från den nya upplagan, något som Hough själv inte var emot. Men förlaget ”vägrade att ta bort namnet på den ursprunglige författaren, inställning som den exekutive medlemmen i RRC tillskrev dess intresse av att marknadsföra boken.” (Engerman 2009:301). Det var således rent ekonomiska kalkyler som låg bakom ett av de största grälen inom sovjetologin.

⁴⁴ En kritiker menade att Gettys ”val av ämne påminner om en historiker som väljer att skriva en redogörelse för en skofabrik som arbetar i Auschwitz dödsläger. Han använder många dokument och han förfälskar inte materialet. Han beslutar att inte använda alla tillgängliga källor och avfärdar de överlevandes vittnesmål som ’partiska’. Istället koncentrerar han sig på fabriksdokument. Han diskuterar frågor om produktion, utbud och marknadsföring. Man kan till och med säga att han bidrar med något till den mänskliga kunskapens rikedom, men ändå så missar han helt poängen. Han märker inte gaskamrarna.” (Kenez 1986:398f).

⁴⁵ Den fullständiga oredan i partiets medlemsregister ställde till stora problem för ledningen. På ett tal på den 17:e partikongressen 1934 sade en ledande bolsjevik att man ”i tio regioner som kontrollerats i *tjiskan* den 1

januari 1934 funnit 56 500 "döda själar" – personer som var registrerade som medlemmar men inte kunde lokaliseras... [V]arken den lokala eller den nationella ledningen för partiet visste vem som var medlem och vem som inte var det. Man lade skulden för de oacceptabla förhållandena som rådde i 'partiets skötsel' på det kaos i städerna och på landsbygden som funnits under den föregående perioden. Problemet upptäcktes men löstes inte 1933, och skulle fortsätta att plåga partiet fram till andra världskriget". (Getty 1985:55).

⁴⁶ Getty menar att "en sådan dokumentation är metodologiskt oacceptabelt i andra områden av historia. Man skulle bli tveksam inför en fotnot där det står 'opublicerade memoarer av hertig de _____' i ett arbete om terrorn i den franska revolutionen." (Getty 1985:265).

⁴⁷ I en nyutkommen Stalinbiografi menar författaren att "dokument från arkiven visar klart att Stalin initierade alla viktiga beslut som hade att göra med utrensningar från partiet och regeringens institutioner och de massoperationer som gick ut över vanliga medborgare. Han inte bara beordrade arresteringarna och hundratusentals människors avrättningar, han var också mycket intresserad av detaljer [...] I många fall beslutade han själv om någon skulle skjutas eller sändas till arbetsläger" (Khlevniuk 2015:159)

⁴⁸ Se t.ex. debatterna i *Russian Review*, vol 45, nr 4 1986 och Vol 46, nr 4 1987, där flera av de viktigaste forskarna i debatten har inlägg.

⁴⁹ Ännu några år efter Sovjetunionens upplösning pågick debatten. När t.ex. Amerikanska sällskapet för främjande av slaviska studier (AAASS) höll sin årliga kongress i Boston hösten 1996 var de mest välbesökta och livligt diskuterande sessionerna de som kretsade runt denna debatt. Bl.a. togs den ovan citerade boken av Martin Malia upp på en mycket välbesökt session, och en av kommentatorerna, "revisionisten" Ronald Suny, menade att "Malia byter ut en socioekonomisk determinism mot en ahistoriskt ideologisk reduktionism. Man behöver inte historia, för den sovjetiska historien handlar om utarbetandet av en logik, det finns en oundviklighet från början till slut. Om det fanns avvikelser så var det tillfälliga avvikelser från den sanna socialismen. NEP, Chrusjtjov och Gorbatsjov var avvikelser, krigskommunismen och Stalin var socialism" (Suny 1996:3).

⁵⁰ Frågan om den samtida politikens relation till vetenskapliga studier av Sovjetunionen har följt med sovjetologin från dess början. Eftersom stora delar av den tidiga sovjetologin uppfattade att "politbyrån strävar mot en världsvid expansion av dess egen makt som ett nödvändigt villkor för det världsvida etablerandet av 'kommunism'" (Leites 1953:31) var det svårt att tänka sig en "vetenskaplig neutralitet" gentemot fienden. Om man bara tidigare hade "varit medveten om den sovjetiska totalitarismens natur och mål" skulle det "ha utgjort en skillnad i frihet för hundratusen miljoner människor" som kuvats av Sovjetunionen efter andra världskriget (Wolfe 1957: 659). Trots det gratulerades de tidiga sovjetologer för "det hälsosamma sätt som de, på det hela taget, har klarat av anpassningen till maktpolariseringen i världspolitiken... Istället har den viktigaste effekten av denna polarisering varit att öka angelägenheten av och inspirera till större ansträngningar att främja Rysslandsstudier. Andan i den vetenskapliga strävan, ambitionen att tjäna vår demokrati genom att sträva efter objektivitet i analysen har varit ett starkt skydd mot risken för icke-vetenskapliga och t.o.m. anti-vetenskapliga slutsatser." (Fisher 1959:20). I en annan översikt över sovjetologin sägs att "specialister i Ryssland och Östeuropaområdet var aldrig utsatta för de påtryckningar som plågade de som studerade Fjärran Östern, speciellt Kina, under 1940- och 50-talen" (Byrnes, i Laqueur & Labedz 1965:24). Relativt snart började dock sovjetstudierna att kritiserats för ideologisk snedvridning. En forskare undrade att om en sovjetolog inte "kan diskutera någon aspekt av den sovjetiska scenen utan att mumla 'totalitarism' eller 'stalinism', skiljer sig då denne verkligen från en sovjetisk student som studerar förhållanden i Väst och som oberoende vad han skriver om måste ge de bibliska referenserna till 'monopolkapitalism' eller Wall Street" (Ulam 1965b:16), en annan menade att "studiet av kommunismen har blivit så genomsyrat av värderingar som är utbredda i USA att vi inte har någon objektiv och exakt uppsättning kunskaper om kommunism, utan snarare en ideologiskt förvrängd bild. Inte bara våra teorier, utan även de begrepp vi använder – t.ex. 'totalitarism' – är fulla av värderingar" (Fleron 1968:339). Kritiken av "politikens oavsiktliga intrång i akademiska studier" (Dallin 1973:565) har fortsatt, och så sent som i slutet av 1980-talet skrev en av de främsta sovjetkännarna att "Etiketten 'totalitär' användes för att beskriva regimer såsom Nazityskland under Hitler och Sovjetryssland under Stalin, och termen tycktes tjäna vissa kognitiva syften. Men, vilket är väl känt, under kalla kriget var termen ändamålsenlig i Väst för propagandistisk och ideologisk användning i den strategiska kampens tjänst. Oviljan som var inneboende i termen överfördes från en tidigare fiende – Nazityskland – till en ny, Sovjetryssland. Samtidigt försökte inflytelserika sovjetologer, inte alls oskyldiga till det ideologiska innehållet i företaget, att få totalitarism att se ut som ett förklarande, teoretiskt begrepp som erbjuder publiken och studenten ett redskap för att förstå systemet ifråga." (Lewin 1988:2f).

⁵¹ "Var skall omtänkandet börja? Man kan argumentera för att man i obduktionen [av Sovjetunionen] skall omfatta det mest av rysk historia, för denna historia har på många sätt varit sui generis, skild från andra europeiska länders historia. Om frågan om en *Sonderweg*, en speciell 'väg' för utveckling, har sysselsatt de som studerar Tyskland en avsevärd tid, kan detta appliceras än starkare på Ryssland. Historien är, vilket ofta påpekats, ett nät

utan sömmar: Gorbatjov och Jeltsin kan inte förstås utan den föregående 'stagnationsperioden', vilken i sin tur bara kan förstås i relation till stalineran. Om man vill diskutera revolutionen 1917 behöver det inte sägas att detta bara kan göras i anslutning till förhållandena i Ryssland under Nikolaj II." (Laqueur 1994:v).

⁵² Några tidiga verk som behandlar detta tema är Dino Tomasics *The Impact of Russian Culture on Russian Communism* (1953) och Ernest Simmons *Continuity and Change in Russian and Soviet Thought* (1955). Den senare boken är ett resultat av konferens 1954 där 41 rysslandsforskare diskuterade relationen mellan det förrevolutionära Ryssland och Sovjetunionen ur olika aspekter (realism och utopism i ryskt ekonomiskt tänkande; auktoritarism och demokrati; kollektivism och individualism; rationalitet och irrationalism; litteratur, staten och samhället och Ryssland och nationers gemenskap). I introduktionen skriver Simmons "För sina mest extrema anhängare under de tidiga åren tycktes bolsjevikrevolutionen representera ett totalt förkastande av det förgångna. Det gamla Ryssland förklarades officiellt vara död... Man skulle göra rent hus med historien. En ny regering, ett nytt ekonomiskt system, nya lagar, en ny kultur, ett nytt sätt att leva skulle ersätta den gamla ordningen. Uppväckt från sin urgamla försoffning av det väldiga frigörandet av energi som Revolutionen medförde skulle även bonden Ivan komma ner från sin plats på ugnen och kasta sig in i en totalt ny existens. Även den mänskliga naturen själv skulle förändras i enlighet med marxistiska bestämningsfaktorer. På vägen till kommunismen skulle en ny psykologi omvandla den traditionella ryska karaktärens passiva och fatalistiska beteendemönster till en dynamisk, optimistisk ny sovjetmänniska." (Simmons 1955:3). Denna utopism ersattes dock alltmer under 30-talet och inte minst under "det stora fosterländska kriget" av en politik som framhävde det gloriösa i Rysslands historia. Därför består "en svårighet i att uppskatta elementen av förändring och kontinuitet i Sovjetunionen med hänvisning till landets förgångna i den förändrade sovjetattityden mot det gamla Ryssland som först förnekades... Faktum är att den gamla ryska regimens konservativa färger sedan länge har börjat lysa igenom den sovjetiska marxistiska kommunismens bleknande revolutionära rödfärg... den tidigare tendensen att söka lösningen på Sovjetunionens gåta i revolutionär förändring har alltmer ersatts av förklaringar som baserar sig på olika aspekter av kontinuitet mellan det gamla och det nya." (ibid:4). Detta skrevs samtidigt som totalitarismmodellen utformades. Simmons går dock dock totalitaristerna till mötes och menar att "fastän sovjettotalitarismen ofta ses som en fortsättning på den tsaristiska autokratin är skillnaderna mer fundamentala än likheterna" (ibid:5).

⁵³ "De existerande maktinstitutionerna i Sovjetunionen liknar till stor del de som fanns i Tsarryssland. T.ex. har tsarens personliga maktutövning sin motsvarighet i partiledarens (eller ledarnas) styre. I båda perioderna är hela auktoritetshierarkin underordnad och personligen ansvarig inför ledaren, och t.o.m. idén om parallella hierarkier har överförts." (Golan 1975:21). Hedlund (2005, och i en kortare version 2006) kopplar Rysslands, inklusive Sovjetunionens och det postkommunistiska Rysslands, "spårberoende" (path dependence) tillbaka till Moskviets formation med dess "hårda prinsstyre, [vilket] blev utgångspunkten för flera sekellånga processer av negativt spårberoende, här definierad som en ständig oförmåga att genomföra sådana reformer så att landets ekonomiska potential skulle kunna realiseras fullt ut." (Hedlund 2005:73). Detta innebar att även om "det fanns ett stort parallellt inflytande från marxism-leninismen [i Sovjetunionen] så skall vi argumentera för att detta inflytande i huvudsak var ytligt. Den institutionella matrisens kärnelement fortsatte att vara spårberoende." (ibid: 239). Även i det post-sovjetiska Ryssland "är det både enkelt och fascinerande att bevittna hur alla de viktigaste elementen i den moskovitiska institutionella matrisen har återinförts [av Putin]. Logiskt nog har största betydelsen getts till restaureringen av autokratin, via undertryckande av alla ambitioner att utkräva ansvarighet. Kuvandet av duman, stympandet av regionala baroner och undertryckandet av all oberoende media har varit delar av denna ambition." (Hedlund 2006:32).

⁵⁴ Senare modifierade Pipes sin ståndpunkt till att "Totalitarismen kan varken förklaras med hänvisning till den marxistiska doktrinen eller till den ryska historien. Den var frukten av deras förening." (Pipes 1994:501) och "den kommunistiska regimen som tog makten i Ryssland i oktober 1917 var inte ett självvalstrat barn av vare sig västlig ideologi eller den ryska politiska traditionen utan en avkomling av denna union." (Pipes 1995:12).

⁵⁵ I en artikel om en politisk respektive en social tolkning av den ryska revolutionen framställer Suny vad diskussionen handlar om: "Den fråga som har sysselsatt historiker sedan 1917 har varit hur kunde bolsjevikerna, en obetydlig minoritet i februari erövra makten åtta månader senare?". Den politiska tolkningen menar att det var Lenin och bolsjevikerna som erövrade makten genom sitt politiska manipulerande, den sociala tolkningen hävdar att bakom bolsjevikerna fanns en alltmer radikaliserade arbetarklass, en jordhungrande bondeklass och en krigstrött armé. Frågan, enligt Suny, är om det går att kombinera en social och en politisk tolkning av revolutionen och överbrygga klyftan mellan dem. Här, menar han, kan man inte bara utgå från att "en känsla av 'klassolidaritet' endast skapades ur delade erfarenheter, hur intensivt de än var, eller eliminierandet av interna skillnader utan endast genom att ge mening åt de aktiviteter som människorna ägnade sig åt. Här kan de ansatser som förknippas med diskursanalys, med begreppet politisk kultur, och med idéer om kulturell hegemoni och motståndskulturer utgöra den nödvändiga länken för att föra samman strukturer, erfarenheter och skapandet av

mening.” (Suny 1994:174, 179). Detta, menar en kommentator, är en inbjudan till både politiskt inriktade historiker och socialhistoriker ”att övervinna sina respektive svagheter och tillsammans arbeta mot en överlägsen ’postmodern’ syntes av de rivaliserande historiografiska riktningarna” (Marot 1995:260).

⁵⁶ Så skriver t.ex. Richard Pipes i sin 1994 utkomna *Russia under the Bolshevik Regime* att han ”inte i ett enda fall var nödsakad att revidera uppfattningar som [han] hade utformat på basis av tryckta källor och arkiv i väst (Pipes 1994: xviii).

⁵⁷ Det var när hon träffade Stephen Cohan i början av 1970-talet som hon först fick höra talas om att det fanns sovjetologiska revisionister, och att ”jag var en av dem” (Fotzpatrick 1992:xii).